

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Μικρασιάτες Πρόσφυγες : η ένταξη και η εγκατάστασή τους στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου

Διπλωματική εργασία

Έλλη Ασημακοπούλου

Υπεύθυνη καθηγήτρια: Άννα Ματθαίου

Επιβλέπουσες καθηγήτριες: Ιωάννα Λαλιώτου
Χριστίνα Αγριαντώνη

Βόλος 2013-2014

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	σελ.2-5
Η έλευση των προσφύγων	
i. Η άφιξη των προσφύγων και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης	σελ.6-14
ii. Ο ρόλος και η λειτουργία της ΕΑΠ	σελ.15-17
iii. Η αποζημίωση των προσφύγων	σελ.18-21
Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη	
i. Πληθυσμιακές ανακατατάξεις, χωρικοί μετασχηματισμοί	σελ. 22-26
ii. Προσφυγική εγκατάσταση. Ο βίαιος πολεοδομικός μετασχηματισμός της Θεσσαλονίκης	σελ.27-40
Η Ελλάδα των προσφύγων	
i. Πρόσφυγες και γηγενείς. Προβλήματα ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία.....	σελ.41-49
ii. Η επαγγελματική δραστηριοποίηση των προσφύγων	σελ.50-57
iii. Μνήμες και παραδόσεις προσφύγων.....	σελ.58-62
Συμπεράσματα	σελ.63-64
Βιβλιογραφία	σελ.65-67
Παράρτημα	σελ.68-99

Εισαγωγή

Τον Σεπτέμβριο του 2013, συμπληρώθηκαν 91 χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή, τη συντριπτική αυτή ανθρώπινη τραγωδία με εκατοντάδες χιλιάδες θύματα και τον ξεριζωμό εκατομμυρίων Ελλήνων από τις πατρογονικές τους εστίες. Η καταστροφή για τους Έλληνες σήμανε το τέλος μιας μακράς παρουσίας στη Μικρά Ασία, ενός αξεπέραστου πολιτισμού που ξεκίνησε με την εγκατάσταση των Ιώνων στα παράλια της Μ. Ασίας και έφτασε μέχρι τη μοιραία έξοδο του 1922. Για τους Τούρκους ήταν η αρχή μιας νέας εποχής, με τη γέννηση της Τουρκικής Δημοκρατίας.¹

Η κορύφωση του δράματος του Μικρασιατικού ελληνισμού συνέπεσε με την Κεμαλική περίοδο (1919-1922). Οι διωγμοί έγιναν ακόμη πιο εξοντωτικοί και θηριώδεις. Χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν, ύστερα από φρικιαστικά μαρτύρια, πρωτοφανή στην ανθρώπινη ιστορία. Βασανιστήρια, ακρωτηριασμοί, βιασμοί, λεηλασίες και παροπλισμοί ολόκληρων χωριών, μετέβαλαν σε εκτεταμένα νεκροταφεία ελληνικές κοινότητες που έως τότε ανθούσαν και εξέπεμπαν τον ελληνικό πολιτισμό σε ολόκληρη την Ανατολή.² Ο εθνικός διχασμός στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τις παραλείψεις των κυβερνήσεων και τον απίστευτο αμοραλισμό των ξένων δυνάμεων, οι οποίες παρακολουθούσαν με απάθεια τη θηριωδία και τη σφαγή των κυνηγημένων, που εξαναγκάζονταν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους, οδήγησε στην απώλεια της Μικρασίας. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα βρέθηκε αντιμέτωπη με τη μεγαλύτερη πρόκληση που είχε κληθεί να αντιμετωπίσει ως τότε, την αποκατάσταση και ενσωμάτωση εκατομμυρίων προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Οι πρώτοι μήνες άφιξης ήταν εξαιρετικά δύσκολοι. Η προσφυγική πλημμυρίδα που κατέκλυζε τη χώρα δημιουργούσε έντονες πιέσεις. Η διατροφή, η ιατρική περίθαλψη και η στέγαση των προσφύγων ήταν οι πρώτες πιεστικές ανάγκες που έπρεπε να καλυφθούν άμεσα. Οι περισσότεροι είχαν εγκαταλείψει βιαστικά τα σπίτια τους, μεταφέροντας ελάχιστα χρειώδη ή τίποτα και βρίσκονταν σε τραγική κατάσταση. Τις πρώτες ανάγκες περίθαλψης και αποκατάστασης κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), το Υπουργείο Πρόνοιας, η

¹ Αλ. Κιτρόεφ, *Σμύρνη 1900-1922, στο Σμύρνη. Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, Αθήνα 2012, σ.28.

² Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα, ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 17.

Εθνική Τράπεζα Ελλάδος και άλλοι φορείς σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Στο έργο της άμεσης περίθαλψης υπήρξε πολύτιμη η συνδρομή της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, δηλαδή των ξένων και ελληνικών φιλανθρωπικών οργανώσεων.³ Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού, στα λιμάνια του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης αποβιβάζονταν καθημερινά, από κάθε γωνιά της Μικράς Ασίας, χιλιάδες πρόσφυγες που έρχονταν άμεσης περίθαλψης.

Ο ξεριζωμένος ελληνισμός διασκορπίστηκε σε όλη την ελληνική επικράτεια, δημιουργώντας πληθυσμιακές ανακατατάξεις και σε πολλές περιπτώσεις βίαιους πολεοδομικούς μετασχηματισμούς. Η Θεσσαλονίκη αποτελεί ίσως το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, συμπυκνώνοντας τις αλλαγές αυτές με τον πιο έντονο τρόπο. Στην παρούσα εργασία γίνεται μια προσπάθεια να μελετηθούν οι πολυεπίπεδες επιπτώσεις της προσφυγικής εγκατάστασης στο χώρο της Θεσσαλονίκης, όπου δημιουργήθηκαν 75 αγροτικοί συνοικισμοί σε απόσταση έως δεκαπέντε χιλιομέτρων από την πόλη και αρκετοί αστικοί στο εσωτερικό της,⁴ καθώς και οι λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκε από τους πρόσφυγες ως τόπος εγκατάστασης. Ενδεικτικά, θα αναλυθούν οι περιπτώσεις κρατικών, συνεταιριστικών, αυθαίρετων και ιδιωτικών αστικών συνοικισμών, όπως της Τούμπας, της Καλαμαριάς, των Σαράντα Εκκλησιών, της Άνω Πόλης και της Αγίας Φωτεινής.⁵ Ταυτόχρονα, θα εξεταστούν τα προβλήματα ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, οι τεταμένες τους σχέσεις με τον αυτόχθονα πληθυσμό, καθώς και η επαγγελματική δραστηριοποίηση που συνέβαλε ουσιαστικά στη σταδιακή αφομοίωσή τους στο κοινωνικό σύνολο.

Αυτό το τυποποιημένο σε βαθμό ανιστορικότητας ένα εκατομμύριο ψυχές δεν αποτελούσε ενιαίο, ομοιογενές σύνολο.⁶ Δεν έφτασαν όλοι ταυτόχρονα, δεν είχαν την ίδια οικονομική κατάσταση, ούτε προέρχονταν από τις ίδιες περιοχές της Μικράς Ασίας. Μετέφεραν όμως μνήμες, παραδόσεις, ήθη, έθιμα, γνώσεις και κυρίως τον πολιτισμό της

³ Α. Καραμούζη, *Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα*, στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγολόγους στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Απριλίου 1997, σ.25.

⁴ Α. Καραμούζη, ο.π, σ. 26, σύμφωνα με τη Β. Χαστάογλου, οι συνοικισμοί ξεπερνούν τους 50, *Η προσφυγική Εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη 1922-1930* στο *Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγολόγους στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 1997, σ.321

⁵ Η μελέτη βασίζεται κυρίως σε δημοσιεύσεις ερευνητών στην ημερίδα, *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*, στις 17/05/2008 που διοργανώθηκε από το Ιστορικό αρχείο του Δήμου Καλαμαριάς και ουσιαστικά αποτελεί την αφετηρία για τη διερεύνηση του θέματος.

⁶ Χρ.Χατζηιωσήφ, *Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβλητές της Ελληνικής οικονομίας*, στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι., τ.Β1, Αθήνα 2002*, σ. 10.

χαμένης τους πατρίδας, κάνοντας αισθητή την παρουσία τους στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας, συμβάλλοντας ουσιαστικά στο πνευματικό και πολιτιστικό επίπεδο της και μακροπρόθεσμα στη δημιουργία ενός έθνους-κράτους.⁷

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια προσπάθεια κατανόησης και ανάδειξης των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών που επέφερε η άφιξη και η εγκατάσταση των προσφύγων, εξετάζοντας τις συνθήκες διαβίωσης, την καθημερινή ζωή, την εργασία και τις σχέσεις με τους γηγενείς, όχι μόνο μέσα από βιβλιογραφική έρευνα, αλλά και μέσα από μαρτυρίες Μικρασιατών προσφύγων εγκατεστημένων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης.

Οι ιστορίες ξεριζωμού των Μικρασιατών προσφύγων είτε τις αφηγούνται επιζώντες, είτε απόγονοί τους, παραμένουν σπαρακτικές. Αποτελούν ζωντανές πηγές οι οποίες αν και ενέχουν το στοιχείο της υποκειμενικότητας μας επιτρέπουν ξεδιπλώνοντας τα στρώματα της μνήμης να φτάσουμε στη κρυμμένη αλήθεια.⁸ Πρόκειται για μια δελεαστική πρόκληση καθώς η ιστορία δεν αφορά μόνο τα γεγονότα αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτά βιώνονται και συγκρατούνται στη μνήμη.

Οι προφορικές μαρτυρίες δεν επιλέχθηκαν λόγω έλλειψης καλύτερων πηγών αλλά επειδή οι ίδιες αποτελούν πολύτιμες πηγές παράγοντας σημαντικό ιστορικό υλικό και δημιουργώντας νέες προοπτικές για τη μελέτη των βιωμάτων του εκάστοτε αφηγητή. Το ηχογραφημένο υλικό συνεντεύξεων αναπαριστά *«την κοινωνική πρόσληψη, ιδωμένη είτε από μια ατομική, είτε από μια γενικότερη σκοπιά.»*⁹ Οφείλουμε επομένως να αξιολογήσουμε κυρίως το κοινωνικό νόημα των τεκμηρίων αυτών που παρουσιάζονται με προφορική μορφή.

Στο Ι.Α.Π.Ε.¹⁰ συναντάμε πλήθος απομαγνητοφωνημένων και μη προφορικών συνεντεύξεων πολύτιμων για τη διατήρηση της μνήμης και την ανάδειξη της ιστορικής ταυτότητας του προσφυγικού ελληνισμού. Βασικά κριτήρια επιλογής των συνεντεύξεων που χρησιμοποιήθηκαν στη συγκεκριμένη μελέτη αποτελούν ο τόπος καταγωγής και εγκατάστασης καθώς και η ηλικία των προσφύγων. Επιλέχθηκαν μαρτυρίες Μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη κατά την άφιξή τους είτε σε μικρό

⁷ Γ. Λαμπιδής, *Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 177 και Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων*, Αθήνα 2004, σ. 422.

⁸ Ρ. Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα 2008, σ. 216-217

⁹ Ρ. Thompson, ο.π., σ. 163

¹⁰ Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού λειτουργεί από το Μάρτιο του 1994 με πρωτοβουλία του δήμου Καλαμαριάς Θεσσαλονίκης.

χρονικό διάστημα από αυτή. Ταυτόχρονα οι μαρτυρίες επιλέχθηκαν και με βάση την ηλικία κατά την οποία βρίσκονταν οι αφηγητές όταν βίωναν τα γεγονότα, καθώς η «διαδικασία της μνήμης εξαρτάται από τη διαδικασία της αντίληψης»¹¹, της κατανόησης δηλαδή των στοιχείων που βιώνονται.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την υπεύθυνη καθηγήτρια κ. Άννα Ματθαίου για την ενθάρρυνση, τη καθοδήγηση και τις πολύτιμες συμβουλές της, που συνέβαλαν καθοριστικά στην ολοκλήρωση της μελέτης αυτής. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στις επιβλέπουσες καθηγήτριες κ. Ιωάννα Λαλιώτου και κ. Χριστίνα Αγριαντώνη για τη βοήθεια τους κατά τη διάρκεια των σπουδών μου καθώς και στο προσωπικό του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού και ιδιαιτέρως στις κ. Μαρία Καζαντζίδου και κ. Ειρήνη Τελλίδου που απλόχερα μου προσέφεραν τη βοήθειά τους δίνοντάς μου πρόσβαση σε πολύτιμο αρχειακό υλικό. Τέλος, δε θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω ιδιαίτερα την οικογένειά μου για την υποστήριξη και την αμέριστη συμπαράσταση σε όλες μου τις προσπάθειες.

¹¹ P. Thompson, ο.π., σ.169

Η έλευση των προσφύγων

Η άφιξη των προσφύγων και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης

Η Μικρασιατική καταστροφή υπήρξε ίσως η σημαντικότερη τομή στη νέα ελληνική ιστορία. Στο απόγειό της το 1922 και το 1923 μετά την ήττα του ελληνικού στρατού, πλοία έφταναν καθημερινά στα λιμάνια της Θεσσαλονίκης και του Πειραιά όπου αποβιβάζονταν άστεγοι, λιμοκτονούντες πρόσφυγες από κάθε περιοχή της Μικράς Ασίας.¹² Η κατάσταση που ακολούθησε αποτέλεσε τη μεγαλύτερη οικονομική και κοινωνική πρόκληση που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου¹³. Περισσότερο από ένα εκατομμύριο νέοι κάτοικοι από τον Πόντο, τη Μ. Ασία, την Ανατολική Θράκη κατέφθασαν στην Ελλάδα προκαλώντας μια πρωτόγνωρη πληθυσμιακή και πολιτική μεταλλαγή σε μια χώρα ήδη πολιτικά διχασμένη και οικονομικά εξαντλημένη από τους πολέμους που διήρκησαν περισσότερο από μια δεκαετία. Στις περιστασιακές αυτές ελεύσεις των εκδιωγμένων προσφύγων από τη Μ. Ασία, την Ανατολική Ρωμυλία και Θράκη, τον Πόντο και την περιοχή του Καυκάσου στον ελληνικό χώρο, προστέθηκαν εκατοντάδες χιλιάδες άλλοι από τις μαζικές ανταλλαγές πληθυσμών¹⁴. Ήταν αναμφίβολα μια συντριπτική ανθρώπινη καταστροφή.¹⁵

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα το 1922, μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού Μετώπου. Επίσημα στατιστικά στοιχεία που να φανερώνουν τον αριθμό των προσφύγων δεν υπάρχουν, καθώς αρκετοί έφτασαν στην Ελλάδα με δικά τους μέσα και απέφυγαν την επίσημη απογραφή.¹⁶ Μέχρι το τέλος του 1922 υπολογίζεται ότι 900.000 πρόσφυγες, μεταξύ των οποίων και 50.000 Αρμένιοι και 1.000 Κιρκάσιοι είχαν προσέλθει στην Ελλάδα. Η απογραφή του 1923 κατέγραψε 850.000 πρόσφυγες αλλά θεωρείται ελλιπής. Ακριβέστερη είναι η απογραφή του 1928, όπου 1.221.849 πρόσφυγες απογράφηκαν. Βέβαια στη συγκεκριμένη απογραφή συμπεριλήφθηκαν, όχι μόνο οι πρόσφυγες που

¹² Μ. Mazower, ό.π., σ. 422.

¹³ Ν. Ανδριώτης, *Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης*, Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000, τ.7, Αθήνα 2003, σ. 79.

¹⁴ Ε. Ιωαννίδου, *Εισαγωγή στο Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, σ. 14.

¹⁵ Μ. Mazower, ό.π., 422.

¹⁶ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Γενεύη, 1926, Αθήνα 1997, σ. 21.

έφτασαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και αργότερα με τη βοήθεια της Μεικτής Επιτροπής αλλά και όσοι είχαν έλθει στη χώρα από τους Βαλκανικούς πολέμους και μετά.¹⁷

Οι Έλληνες πρόσφυγες φτάνοντας στη «μητέρα-πατρίδα» είχαν να διηγηθούν τις δικές τους σκοτεινές ιστορίες, γεμάτες θανάτους, πείνα, αναγκαστικές πορείες, αρρώστιες, φυλακίσεις, σφαγές και πάνω απ' όλα τον πόνο του ξεριζωμού. *Εγώ 5-6 χρονών θα ήμουν αλλά τα θυμάμαι, αναφέρει μια προσφυγοπούλα σε συνέντευξή της, ... μπροστά μου, έναν άντρα, τον πιάσανε, τον σφάζανε δεν ξέρω αν έχεις δει την κότα που σφάζουνε και πηδάει... έτσι ο καημένος... Άλλος από 'δω, άλλος από 'κει έτρεχε. Ένας πανικός. Ξεριζωμός. Όχι προσφυγιά. Ξεριζωμός ήτανε. Αγριίλα... έφυγε ο κόσμος στα βουνά... πήγαμε κι εμείς τελευταίοι, σε μια ρεματιά... στο δρόμο που πηγαίναμε βλέπουμε μικρά παιδάκια, μωρά πεταμένα μέσα στο δρόμο. Μαμά, μαμά, άλλα κλαίγανε μικρότερα. Γιατί ήταν πεταμένα; γιατί η μάνα που τρεχε να μη σφάζουν και τ' άλλα της παιδιά, δεν μπορούσε και τ' άφηνε μέσα στο δρόμο. Εν τέλει πήγαμε σ' ένα ρέμα, έτρεχε, ρέμα, νερό. Κρυφήκαμε μέσα εκεί. Λοιπόν, κάτσαμε δέκα, δεκαπέντε μέρες, ψωμί όχι, νεράκι όχι, τα παιδιά φωνάζανε: μαμά, νεράκι νεράκι! Άλλα κλαίγανε, κι έλεγε ο άλλος, ήμασταν πολλοί στο ρέμα. «Πνίξ' το το παιδί σου, γιατί θα μας φανερώσει». Έκλαιγε. «Πώς να το πνίξω το παιδί μου;» έλεε. «Πνίξ' το». Το 'πνιγε άλλος για να μη φανερωθούνε, να μη φανερωθούνε.¹⁸ Στον προσφυγικό πληθυσμό υπερτερούσαν οι γυναίκες και οι μικρές ηλικίες, που αντιμετώπισαν την απειλή της εξαναγκαστικής θρησκευτικής μεταστροφής και του βιασμού. Ένα κορίτσι 9 χρονών τότε θυμάται, *τα κορίτσια βάζανε μουτζούρες στα μούτρα να μην φαίνονται τα πρόσωπά τους... άλλες χωνόντουσαν μέσα στον κόσμο να φύγουνε. Τι τράβηξαν τα κορίτσια τα καημένα. Άλλες τις παίρνανε και τις ατιμάζανε, κάνανε πολλά κάνανε...¹⁹ Προσφυγικοί καταυλισμοί δημιουργούνταν έξω από την Κωνσταντινούπολη και όσοι κατάφερναν να φτάσουν ως εκεί στοιβάζονταν στα καράβια για να μεταφερθούν στην Ελλάδα. Πολλοί δεν έφταναν ζωντανοί αλλά και όσοι τα κατάφερναν ήταν σε άθλια κατάσταση²⁰.**

Ο Η. Morgenthau, Αμερικάνος διπλωμάτης, ειδικός απεσταλμένος στην Ελλάδα σημειώνει, παρακολουθώντας ένα ατμόπλοιο με επτά χιλιάδες ψυχές να φτάνει στη

¹⁷ Ν. Ανδριώτης, ό.π. σ. 80.

¹⁸ Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, μαρτυρία της Ο.Κ. από τη Νικομήδεια.

¹⁹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία της Α.Ζ. από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης.

²⁰ Μ. Mazower, ό.π., σ. 425.

Θεσσαλονίκη: «μια συστρεφόμενη και δονούμενη μάζα ανθρώπινης αθλιότητας»²¹. Φθινόπωρο και οι πρόσφυγες ταξίδευαν στη θάλασσα, στο κατάστρωμα, χωρίς νερό, τροφή, αποχωρητήριο. «Αποβιβάστηκαν τυλιγμένοι σε κουρέλια, πεινασμένοι, άρρωστοι, γεμάτοι ζωύφια, με τα μάτια σκαμμένα, αναδίδοντας την απαίσια οσμή της ανθρώπινης ακαθαρσίας»²². Μια γυναίκα αν και μόλις 8 χρονών τότε, θυμάται: *Εμείς ήρθαμε με ό,τι φορούσαμε... Εμείς τα παιδιά, δεν στεναχωρούμασταν, εκείνη που στεναχωριόταν ήταν η μητέρα μου, η καημένη, έκλαιγε και έλεγε, «πώς ήρθαμε έτσι δηλαδή, άλλες έχουνε κι εμείς δεν έχουμε τίποτα, με τα ρούχα που φορούσαμε», και μια μέρα ήθελε να βγάλει τα ρούχα μας, η μαμά μου, να τα πλένει. Τι να φορέσουμε, δεν είχαμε τίποτα άλλο. Μας τύλιξε σε μια κουβέρτα εμένα και την αδελφή μου, οι άλλοι ήταν μεγάλοι και πήγε να πλύνει τα ρούχα.*²³

Οι πρώτοι μήνες άφιξης των προσφύγων ήταν οδυνηροί, να σε πάνε σε κάτι καράβια και να μην έχει νερό και να βα (να βάζουν) να σου δίνουνε θάλασσα να πίνεις μέσα στο βαπόρι.²⁴ Ο τεράστιος αριθμός των ταλαιπωρημένων ανθρώπων που κατέφθαναν δημιουργούσε έντονες πιέσεις για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών τους, και έπειτα για την αποκατάσταση και την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Το έργο περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων υπήρξε τεράστιας κλίμακας και σημασίας για να αντιμετωπιστεί σε μια εξαιρετικά δύσκολη περίοδο για την Ελλάδα. «Η οικονομική δυσπραγία, η ελλιπής κρατική οργάνωση, οι πολιτικές περιστάσεις, ο μεγάλος αριθμός τους, καθιστούσαν φανερό ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν ανίσχυρη να αντιμετωπίσει μόνη το τεράστιο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων»²⁵. Η έλευση των προσφύγων συσώρευσε βαρύτατα προβλήματα. Οι περισσότεροι βρίσκονταν σε τραγική κατάσταση και είχαν εγκαταλείψει βιαστικά τα σπίτια τους μεταφέροντας ελάχιστα από την κινητή περιουσία τους ή και τίποτα. Ο στρατωνισμός τους κάτω από άθλιες συνθήκες στα λοιμοκαθαρήρια του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι, της Μακρονήσου και του Καραμπόρνου Θεσσαλονίκης ήταν η πρώτη τους επαφή με την Ελλάδα²⁶.

Οι πρόσφυγες λειτουργούσαν ως επιταχυντές των εξελίξεων σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής²⁷. Χιλιάδες άνθρωποι από τις καραντίνες και τα αντίσκηνα έπρεπε να

²¹ H. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα 1994, ό.π. 171.

²² H. Morgenthau, ό.π., σ. 171.

²³ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία Αθ.Σ., από τον Ελιγμό Προύσας.

²⁴ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία Γ.Κ από τη Σμύρνη.

²⁵ Ν. Ανδριώτης, ό.π. σ. 80.

²⁶ Ν. Ανδριώτης, ό.π. σ. 80.

²⁷ Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 10.

εγκατασταθούν σε οικισμούς²⁸. Η διατροφή, η στέγαση, η ιατρική περίθαλψη αποτέλεσαν τις πρώτες ανάγκες των προσφύγων που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το κράτος και κυρίως το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας²⁹, με τη βοήθεια ιδιωτών και ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων³⁰. «Τα μέλη του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού αγωνίζονταν, μέσα στην αποφορά των ανθρώπινων θυμάτων και με τα παιδάκια να πεθαίνουν, να αποτρέψουν μια φυσική καταστροφή».³¹ Για περισσότερο από έξι μήνες ο Ερυθρός Σταυρός συντηρούσε πάνω από μισό εκατομμύριο πρόσφυγες, ενώ είχε εμβολιάσει 291.000 άτομα κατά της χολέρας και του τύφου³². Η American Near East-Relief, η American Women's Hospitals, ο Σουηδικός Ερυθρός Σταυρός, η All British Appeal, η Imperial War Relief Fund, ο Βρετανικός Ερυθρός Σταυρός, η YMCA, η Union de Secours aux Enfants, η Secours Française aux victims du Proche Orient είναι μόνο κάποιες από τις οργανώσεις με απεσταλμένους στην Ελλάδα την περίοδο αυτή³³. *Γυρνούσε η επιτροπή, μια Αμερικανίδα και δική μας Ελληνίδα και κοιτάζε, εδίνανε ρούχα, δίνανε πράγματα... τη φωνάζαν τη μαμά μου, και την έδωσε ένα χαρτί και της λέει «αύριο θα 'ρθεις, θα το δώσεις σε μένα» λέει η Αμερικανίδα, με νοήματα. Και την έδωσε τη μαμά μου, πάρα πολλά ρούχα και για μας και παπλώματα, κουβέρτες και τι δεν έδωσε, όλα καινούργια, όλα. Μας φέρανε τσάι το πρωί «πού να το βάλουμε;» έλεγε η μαμά μου «πώς θα το πιούμε;» κι ύστερα την είπανε, πήγε εκεί που ήταν το μαγειρείο και της έδωσε κουτιά από γάλα και πίναμε τσάι, αφηγείται μια προσφυγοπούλα από την Προύσα. Από 'εκεί ήρθαμε με την ψυχή μας. Τίποτα δεν είχαμε άλλο, τίποτα. Μ' εκείνα τα ρούχα που φορούσαμε, μ' εκείνα ήρθαμε, τίποτα δεν είχαμε³⁴. Στις Ελληνικές οργανώσεις εκτός από τον Ερυθρό Σταυρό, συνέβαλε σημαντικά και το Ασιατικό Ταμείο για τους Πρόσφυγες, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος, δήμοι, εμπορικά επιμελητήρια, εφημερίδες, σύλλογοι, ενώ έρανοι πραγματοποιήθηκαν σε όλη την Ελλάδα³⁵.*

²⁸ M. Mazower, ό.π., σ. 426.

²⁹ Το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, μετονομάστηκε το 1925 σε Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως.

³⁰ N. Ανδριώτης, ό.π., σ. 80.

³¹ M. Mazower, ό.π., σ. 424.

³² E. Κοντογιώργη, *Η Αποκατάσταση 1922-1930, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)* τ.7, Αθήνα 2003, σ. 102.

³³ E. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 102.

³⁴ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία Αθ.Σ., από τον Ελιγμό Προύσας.

³⁵ Ανδριώτης ό.π., σ. 81, Κοντογιώργη, ό.π., σ. 102 και Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, ό.π., σ. 319.

Στις 4 Σεπτεμβρίου 1922, ο απεσταλμένος του *Ελεύθερου Βήματος* στη Χίο έγραφε: «*Διαβιβάζω κατ' εντολήν χιλιάδων προσφύγων, συγκεντρωθέντων εδώ, θερμότατην παράκλησιν ν' απευθύνη έκκλησιν προς τους αδερφούς της ελευθέρας Ελλάδος και προς τους Έλληνες του εξωτερικού, δια να σπεύσουν εις ενίσχυσίν των. Η κατάσταση των είναι φρικιαστική. Έχουν άμεσον ανάγκη βοήθειας δια να μην αποθάνουν εκ πείνης*». Η ίδια εφημερίδα, άνοιξε λογαριασμό για τη βοήθεια των προσφύγων, ο οποίος έκλεισε στις 26 Νοεμβρίου με τη συγκέντρωση 1.617.564 δραχμών, ενός καθόλου ευκαταφρόνητου ποσού. Επίσης, εγκαινιάστηκε ιδιαίτερη στήλη για τους πρόσφυγες στην οποία δημοσιεύονται αγγελίες εύρεσης εργασίας και αναζήτησης προσώπων³⁶.

Στις 12 Σεπτεμβρίου 1922 δημοσιεύονταν στον ελληνικό τύπο: *Ζητείται ο σύζυγος της Αναστασίας Ηλιαδάκη εκ Νίφλης και τα τέκνα της: Κωνσταντίνος, Ηλίας, Ευάγγελος και Μηνάς Ηλιαδάκης. Η Πελαγία Κωνσταντίνου που διαμένει στην οδό Βασιλέως Γεωργίου 74 ζητεί την αδελφή της Παρθένα Κωνσταντίνου, από το χωριό Ατσαλά κοντά στη Σαμψούντα. Όποιος γνωρίζει κάτι παρακαλείται να την ειδοποιήσει.*³⁷ *Η μάνα μου είχε την αδελφή της εδώ παντρεμένη στη Θεσσαλονίκη... Αυτοί είδαν την προσφυγιά και δημοσίευσαν στην εφημερίδα και μας ζητήζανε .Και τότε... είχαμε αναζήτηση και ήρθαμε εδώ πέρα*³⁸. Οι άνθρωποι χτένιζαν τη χώρα ελπίζοντας να βρουν τους δικούς τους.

Τη σημαντική βοήθεια των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων φρόντιζαν να προβάλλουν οι ελληνικές εφημερίδες και να εκφράζουν δημόσια τις ευχαριστίες του ελληνικού λαού: «*Είναι στοργή πλέον και όχι απλούν ενδιαφέρον αυτό που κάμουν αι ξένοι φιλανθρωπικάί οργανώσεις υπέρ των προσφύγων... Ο προσφυγικός κόσμος, ένας κόσμος κατεστραμμένος και κακοδιασπώμενος, γνωρίζει να χωρίζη τας χειρονομίας και γνωρίζει να ευγνωμονή. Μιαν ημέραν, όταν δυνηθή να ορθοποδήση, θα εκδηλώσει με έργα και αυτός την ευγνωμοσύνη του*», έγραφε η *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, στις 6 Φεβρουαρίου 1924³⁹.

Παρά τις προσπάθειες η θέση των Προσφύγων ελάχιστα καλύτερευε και πολλοί πέθαιναν από ελονοσία και φυματίωση εξ αιτίας των ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης. Οι συνθήκες άφιξης, η σωματική ταλαιπωρία, ο υποσιτισμός, η κακή στέγαση, η απουσία

³⁶ Ι. Μιχαηλίδης, *Το προσφυγικό πρόβλημα στον ημερήσιο Ελληνικό τύπο*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 39.

³⁷ Μ. Mazower, ό.π., σ. 427.

³⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία της Ο. Κ, από τη Νικομήδεια

³⁹ Ι. Μιχαηλίδης, ό.π. σ. 41.

ύδρευσης και αποχέτευσης αλλά και η κακή τους ψυχολογία είναι μόνο λίγοι από τους παράγοντες που επιβάρυναν την υγεία των προσφύγων.

Η θνησιμότητα μεταξύ των προσφύγων ήταν υψηλή. Η βρεφική θνησιμότητα μάλιστα, κυριαρχούσε, καθώς οι κακουχίες προκαλούσαν αποβολές και πρόωρους τοκετούς. Γίνονταν προσπάθειες αντιμετώπισης των μολυσματικών ασθενειών όπως ο τύφος, η γρίπη, η ευλογιά, τα τραχώματα και έντονη προσπάθεια να περιοριστούν τα κρούσματα ελονοσίας και φυματίωσης που είχαν ήδη εμφανιστεί στην Ελλάδα πριν την άφιξη των προσφύγων. Το 1922 ξέσπασε επιδημία τύφου και έξαρση της ελονοσίας στους εγκατεστημένους σε Μακεδονία και Θράκη πρόσφυγες.⁴⁰ Η κατάσταση είχε φτάσει στο απροχώρητο, το παραδοσιακό δίκτυο ιατρικής και κοινωνικής περίθαλψης βρισκόταν σε οριακό σημείο ήδη από το 1923. Ο διοικητής του μεγαλύτερου ελληνικού νοσοκομείου είχε πεθάνει από τύφο και πολλοί νοσηλευτές ήταν βαριά άρρωστοι. Η χώρα εξαντλημένη οικονομικά, μη μπορώντας να ανταποκριθεί ζήτησε βοήθεια από την Κοινωνία των Εθνών, καθώς ήταν αδύνατο να αντιμετωπιστεί η κατάσταση χωρίς χρηματική βοήθεια από το εξωτερικό⁴¹.

Η ελληνική κυβέρνηση κατάφερε να ιδρύσει αστυϊατρεία και δεκαέξι νοσοκομεία στα μεγάλα αστικά κέντρα αποκλειστικά για τους πρόσφυγες. Ταυτόχρονα γινόντουσαν μαζικοί εμβολιασμοί και απολυμάνσεις στους προσφυγικούς καταυλισμούς⁴². Ως τα μέσα του 1923 η ευλογιά είχε περιοριστεί, καθώς επέδρασαν οι εμβολιασμοί. Ο τύφος όμως και οι ψείρες εξακολουθούσαν να ταλαιπωρούν τους νεοφερμένους πρόσφυγες. Στον περιορισμό αυτής της μάστιγας συνέβαλε ιδιαίτερα μια ανεξάρτητη οργάνωση με βάση τη Νέα Υόρκη, η οποία είχε ιδρυθεί το 1911 από γυναίκες γιατρούς και ονομάζονταν *American Women's Hospitals* (Νοσοκομεία Αμερικανίδων Γυναϊκών). Επικεφαλής στην Ελλάδα ήταν η Έσθερ Λαβτζόι, αυτόπτης μάρτυρας της καταστροφής στη Σμύρνη και της απέλασης των γυναικόπαιδων που επέζησαν από τη φρικαλεότητα. Η ίδια και οι συνάδελφοί της, ήδη από το 1922 εργάζονταν στα ιατρεία των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου. Η ίδια οργάνωση ανέλαβε την εποπτεία της Μακρονήσου, που είχε οριστεί ως

⁴⁰ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 81.

⁴¹ Β. Clark, *Δύο φορές ξένος*, Αθήνα 2007, σ. 174. Ο Bruce Clark έχει σπουδάσει Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες στο St Johns College του Cambridge και είναι αρχισυντάκτης σε θέματα διεθνούς ασφάλειας στο περιοδικό *Economist*. Έχει εργαστεί και ως διπλωματικός συντάκτης στους *Financial Times*, ενώ υπήρξε και ανταποκριτής για τους *Times* στη Μόσχα. Τη δεκαετία του 1980, έζησε στην Αθήνα ως ανταποκριτής του πρακτορείου *Reuters* ταξιδεύοντας συχνά στην Κύπρο και στην Τουρκία.

⁴² Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 81.

τόπος καραντίνας για τους πρόσφυγες με προορισμό την Αθήνα. «*Τέσσερις χιλιάδες πρόσφυγες. Χωρίς νερό. Χωρίς τροφή. Ευλογία και τυφοειδής πυρετός μεταξύ των επιβατών*», αναφέρει η Λαβτζόι στα απομνημονεύματά της και συνεχίζει: «*όλοι οι νεοφερμένοι ήταν αναγκασμένοι να παραμείνουν μέχρι να ξεψειριστούν και να απολυμανθούν τα λιγιστά τους υπάρχοντα.*»⁴³ Η ίδια οργάνωση συγκρότησε και έθεσε σε λειτουργία τρία νοσοκομεία. Ένα για ευλογία, ένα για τύφο και ένα για μη μεταδοτικές ασθένειες. Δυστυχώς, «πολλοί πέθαναν μετά την αποβίβασή τους, οι περισσότεροι από εξάντληση που οφείλονταν στην έλλειψη φαγητού ή νερού και στις κακουχίες που προκάλεσε αυτή η εφιαλτική έξοδος»⁴⁴.

Πράγματι σε όλη τη χώρα έγιναν προσπάθειες για την αντιμετώπιση των ασθενειών που μαστίζαν τους πρόσφυγες και έντονη προσπάθεια να εξασφαλιστεί καλύτερη διατροφή. Και εδώ που ήρθαμε στέλνανε συσσίτια... *θυμάμαι πηγαίναμε και παίρναμε ένα κουτί γάλα, μας κάνανε ρυζόγαλο.. το θυμάμαι*, σημειώνει σε συνέντευξή της μια προσφυγοπούλα από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης και συνεχίζει με πικρία: *οι Αμερικάνοι στέλναν ρούχα... αλλά τότε που ήταν να βοηθήσουν τα σήκωσαν τα χέρια στην αρχή. Δε θα χάνονταν τόσος ελληνισμός, αν ερχόντουσαν τα καράβια πιο μπροστά*⁴⁵.

Η κρίσιμότητα της κατάστασης ήταν πασιδήλη και η ΕΑΠ το καλοκαίρι του 1925 αποφάσισε τη λειτουργία ειδικής υγειονομικής υπηρεσίας. Τα αστυϊατρεία κατάφεραν τουλάχιστον να αντιμετωπίσουν την ελονοσία που μαστίζε τις αγροτικές περιοχές με την παροχή κινίνου⁴⁶.

Καθώς ο αριθμός των προσφύγων αυξάνονταν καθημερινά ένα από τα σοβαρότερα προβλήματα που απαιτούσε άμεση λύση ήταν αυτό της στέγασης. Αρχικά οι πρόσφυγες εγκαθίσταντο σε εγκαταλελειμμένες αποθήκες, εκκλησίες, τζαμιά, σχολεία, θέατρα. Οι τοπικές εφημερίδες εντόπιζαν άδεια σπίτια για να στεγαστούν οι πρόσφυγες, δημόσια κτίρια στην Β. Όλγας και Β. Γεωργίου «η Βίλα Καπαντζή, η Βίλα Ισμαήλ Πασά στην οδό Αλλατίνι»⁴⁷. Ο χειμώνας πλησίαζε και οι εφημερίδες ζητούσαν επίταξη δημοσίων και τούρκικων οικημάτων⁴⁸. Στις 26 Οκτωβρίου 1922, «*οι πρόσφυγες οι οποίοι έμεναν εις το*

⁴³ Παρατίθεται στο Β. Clark, *ό.π.*, σ. 175.

⁴⁴ Β. Clark, *ό.π.*, σ. 175.

⁴⁵ Ιστορικό Αρχείο, *ό.π.*, μαρτυρία της Α.Ζ., από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης.

⁴⁶ Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 81.

⁴⁷ Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 428.

⁴⁸ Ι. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 41 και Ι. Πολύζου, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, Αθήνα 1984, σ. 34.

ύπαιθρον, εις την προκυμαίαν, βλέποντες, ότι κινδυνεύουν να αποθάνουν από το κρύο και από την βροχήν επεχείρησαν χθες να εγκατασταθούν βιαίως και δια τούτο μετέβησαν εις την συνοικίαν του Αγ. Δημητρίου όπου εισώρμησαν εις διάφορα τουρκικά και ελληνικά οικήματα και εγκαταστάθησαν... πληροφορούμεθα ότι επιταχθέντων πολλών καφενείων, εκκλησιών και κινηματογράφων θ' αρχίση από σήμερον η προσωρινή εγκατάστασις των προσφύγων»⁴⁹.

Τελικά η Επαναστατική κυβέρνηση προσπάθησε να δώσει λύση με τα Νομοθετικά Διατάγματα της 11^{ης} και 23^{ης} Νοεμβρίου 1922, σύμφωνα με τα οποία «επιτάσσονταν τα πάσης φύσεως ακίνητα για την εγκατάσταση των προσφύγων»⁵⁰. Παρά τα 8.000 ακίνητα που επιτάχθηκαν η προσπάθεια να αντιμετωπιστεί η στέγαση των προσφύγων με επίταξη κενών κτιρίων αποδείχθηκε ανεπαρκές μέτρο. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν, έστω και προσωρινά, σε εκκενωμένα δημόσια κτίρια, σε σκηνές, σε αυτοσχέδιες ξύλινες κατασκευές σε οικόπεδα και πλατείες, ακόμη και σε κατοικημένους χώρους, μουσουλμανικές κατοικίες που επιτάχθηκαν και οι ντόπιοι αναγκάστηκαν να συγκατοικήσουν με τους πρόσφυγες⁵¹.

Η μαζική έξοδος των μουσουλμάνων χωρικών από την Ελλάδα θα παραχωρούσε αρκετά εδάφη για την εγκατάσταση χριστιανών προσφύγων, αλλά δεν μπόρεσε να λειτουργήσει εντατικά πριν την άνοιξη του 1924. Οι απεγνωσμένοι χριστιανοί όμως δεν μπορούσαν να περιμένουν κι έτσι, προσωρινά, κάποιοι εγκαταστάθηκαν σε σπίτια και χωράφια μουσουλμάνων της Β. Ελλάδας. Έτσι, προτού φύγουν από την Ελλάδα οι μουσουλμάνοι έζησαν για λίγο με τις οικογένειες χριστιανών της Μικράς Ασίας αναπτύσσοντας σχέσεις κάτω από δυσμενέστατες συνθήκες⁵². Μια τέτοια σχέση διηγείται ο Ραμαζάν Εζέρ, γεννημένος το 1917 στο χωριό Σεβεντίκ, βόρεια της Θεσσαλονίκης. «Προτού φύγουμε, περίπου πενήντα-εξήντα σπίτια στο χωριό μας καταλήφθηκαν από νεοαφιχθέντες Ρωμιούς (ελληνορθόδοξους υπήκοους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας). Η οικογένεια που εγκαταστάθηκε στο σπίτι μας μιλούσε τα τούρκικα καλύτερα από εμάς. Πήραν δύο δωμάτια και εμείς- οι γονείς μας, η γιαγιά μου, η αδελφή μου και εγώ – μείναμε στα υπόλοιπα δύο, επομένως υπήρχε χώρος για όλους. Η Ρωμιά γιαγιά τα πήγαινε πολύ καλά με τη δική μου γιαγιά που ήταν μουσουλμάνα και είχε χάσει τον άνδρα της από τους Βούλγαρους. Η Ρωμιά γιαγιά μας παρότρυνε να εγκατασταθούμε στο Γιερμπολού (μια πόλη στην ακτή της ανατολικής Θράκης) που παλιότερα εκείνη και η οικογένειά της ζούσαν

⁴⁹ M. Mazower, ό.π., σ. 428, από Αναστασιάδης, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*.

⁵⁰ I. Μιχαηλίδης, ό.π. σ. 41.

⁵¹ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 81 και Ε. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 102 και Κοινωνία των Εθνών, ο.π, σ. 13

⁵² B. Clark, ό.π., σ. 209.

αρκετά καλά. Τουλάχιστον για ένα μικρό διάστημα, η Ρωμιά γιαγιά δεν είχε προβλήματα μαζί μας...»⁵³.

Η Ελληνική κυβέρνηση από το 1922 και μέσα σε ένα χρόνο διέθεσε περίπου 1,7 εκατομμύρια αγγλικές στερλίνες από τον κρατικό προϋπολογισμό για την περίθαλψη και την πρώτη εγκατάσταση των προσφύγων⁵⁴. Το 1922 ιδρύθηκε το Ταμείο Περίθαλψης Προσφύγων, το οποίο ανέλαβε το έργο προσωρινής στέγασης των προσφύγων στις πόλεις και παρέδωσε, ως το τέλος της λειτουργίας του το 1925, 4.000 ολοκληρωμένα σπίτια και 2.500 ημιτελή. Στο ίδιο διάστημα (1922-24) κατασκευάστηκαν 18.337 οικήματα από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, χωρίς όμως να μπορέσουν να καλυφθούν επαρκώς όλες οι ανάγκες, με αποτέλεσμα να συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται οι διαθέσιμοι στεγασμένοι χώροι, εγκαταλελειμμένα σπίτια, υπόγεια, θέατρα, ακόμη και στρατώνες. Στη συνέχεια, το δύσκολο έργο στέγασης και αποκατάστασης ανέλαβε η ΕΑΠ⁵⁵.

⁵³ B. Clark, *ό.π.*, σ. 209.

⁵⁴ E. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 102.

⁵⁵ N. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 82.

Ο ρόλος και η λειτουργία της ΕΑΠ

Τον Φεβρουάριο του 1923, η ελληνική κυβέρνηση προσέφυγε στην Κοινωνία των Εθνών (Κ.τ.Ε.) ζητώντας ηθική συμπαράσταση και κυρίως οικονομική αρωγή για να αντιμετωπίσει το προσφυγικό ζήτημα. Ήταν αυτονόητο ότι η ελληνική κυβέρνηση ακόμη κι αν χρησιμοποιούσε όσα μέσα διέθετε δεν θα κατάφερνε να ανταπεξέλθει χωρίς να καταφύγει σε ξένο δανεισμό. Μια αντιπροσωπεία της Κ.τ.Ε. έφτασε στην Αθήνα, προκειμένου να ελέγξει την κατάσταση αλλά και να προετοιμάσει σχέδιο για την εγκατάσταση των προσφύγων. Τον Ιούλιο του 1923 εγκρίθηκαν το σχέδιο αποκατάστασης, οι οικονομικοί πόροι⁵⁶ καθώς και η εκτέλεση του προγράμματος από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η οποία ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1923, έπειτα από την υπογραφή του σχετικού Πρωτοκόλλου στη Γενεύη (29 Σεπτεμβρίου 1923)⁵⁷. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ουσιαστικά, μαζί με την Ελληνική πολιτεία εξασφάλισαν συνθήκες αποκατάστασης στους πρόσφυγες που κατέφυγαν στην Ελλάδα, την περίοδο 1912-1930⁵⁸.

Η ΕΑΠ άρχισε τη λειτουργία της στις 11 Νοεμβρίου 1923 στη Θεσσαλονίκη, ενώ αργότερα μετέφερε την έδρα της στην Αθήνα, ολοκληρώνοντας το έργο της, τον Δεκέμβριο του 1930⁵⁹. Επρόκειτο για έναν αυτόνομο οργανισμό με πλήρη νομική υπόσταση⁶⁰. Σκοπός της ήταν η αποκατάσταση και η οικονομική ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία⁶¹. Εξασφάλιζε δηλαδή στους πρόσφυγες οριστική στέγαση και παραγωγική απασχόληση αγροτικής ή άλλης φύσης, χρησιμοποιώντας τη γη που η ελληνική κυβέρνηση της παραχώρησε, καθώς και τα σχετικά κεφάλαια⁶². Για τον σκοπό αυτό η ελληνική κυβέρνηση ανέλαβε την υποχρέωση να παραδώσει στην ΕΑΠ, 5.000.000 στρέμματα (σύμφωνα με το Πρωτόκολλο της Γενεύης) με τίτλους πλήρους κυριότητας. Η ενέργεια αυτή θα εξυπηρετούσε δύο βασικές επιδιώξεις. Αφενός, θα εξασφαλιζόνταν η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων σε μια καλλιεργήσιμη περιοχή, γεγονός που θα τους

⁵⁶ Το δάνειο ύψους 10.000.000 λιρών Αγγλίας εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1924 στο Λονδίνο και την Αθήνα και τον Ιανουάριο του 1925 στη Νέα Υόρκη, Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 85.

⁵⁷ Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 17-18.

⁵⁸ Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 229.

⁵⁹ Ε. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 104 και Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 18.

⁶⁰ Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 18.

⁶¹ Ε. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 104.

⁶² Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 18.

καθιστούσε οικονομικά αυτόνομοι σε σύντομο σχετικά χρονικό διάστημα και ικανούς να επιβιώσουν χωρίς οικονομική ενίσχυση από το κράτος ή από διεθνείς οργανισμούς. Αφετέρου, ως ακίνητη περιουσία, αποτελούσε εγγύηση για το προσφυγικό δάνειο που αναλάμβανε να διαχειριστεί η ΕΑΠ⁶³.

Η ΕΑΠ ως οργανισμός μπορεί να ήταν αυτόνομος, αλλά λειτουργούσε υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών. Κάθε τρίμηνο υπέβαλε στην Κοινωνία των Εθνών και το Ελληνικό κράτος τον απολογισμό των εργασιών της. Διοικούνταν από τετραμελές συμβούλιο που απαρτιζόταν από δύο μέλη που διορίζε η ελληνική κυβέρνηση με την συγκατάθεση της κοινωνίας των Εθνών και δύο μέλη που υποδείκνυε η Κοινωνία των Εθνών, εκ των οποίων το ένα θα τελούσε πρόεδρος και θα έπρεπε υποχρεωτικά να είναι υπήκοος των Η.Π.Α. Πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ διετέλεσε ο Henry Morgenthau, ο οποίος παραιτήθηκε τον Αύγουστο του 1924 και μέλη ορίστηκαν ο John Campell, ο Στέφανος Δραγούμης και ο Περικλής Αργυρόπουλος. Στη συνέχεια την προεδρεία ανέλαβαν ο Charles Howland (Φεβρουάριος 1925 – Σεπτέμβριος 1926) και ο Charles Eddy από τον Οκτώβριο του 1926 ως τα τέλη του 1930 που έπαψε και η λειτουργία της.⁶⁴

Ο διοικητικός μηχανισμός της ΕΑΠ λειτουργούσε με 784 υπαλλήλους ως το 1924 και αποτελούνταν από πέντε διευθύνσεις. Τη διεύθυνση εποικισμού Μακεδονίας, τη διεύθυνση εποικισμού Θράκης και τη διεύθυνση εποικισμού Παλιάς Ελλάδας, Ηπείρου και Νησιών, καθώς και τη διεύθυνση Αστικής Αποκατάστασης στην οποία μεταβιβάστηκαν όλες οι υπηρεσίες του Υπουργείου Πρόνοιας και η Διεύθυνση Οικονομικού⁶⁵. Για την εξασφάλιση αποτελεσματικότερης εργασίας ιδρύθηκαν από τις Γενικές Διευθύνσεις, Γραφεία Εποικισμού με επικεφαλής έναν γεωπόνο⁶⁶.

Η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε στην ΕΑΠ, το ποσό από τα δύο δάνεια που είχε συνάψει η ελληνική κυβέρνηση στο εξωτερικό, τεχνικό και διοικητικό προσωπικό του Υπουργείου Γεωργίας και του Υπουργείου Πρόνοιας και Αντιλήψεως, καθώς και ακίνητα που περιήλθαν στο δημόσιο, οικόπεδα μέσα ή γύρω από τις πόλεις για την ανέγερση αστικών συνοικισμών, τις ιδιοκτησίες των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων και των Βουλγάρων που εγκατέλειψαν την Ελλάδα, κτήματα που απαλλοτριώθηκαν με την

⁶³ Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, σ. 229.

⁶⁴ Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 85 και *Κοινωνία των Εθνών*, *ό.π.*, σ. 18-19,

⁶⁵ Στ. Πελαγίδης, *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 25.

⁶⁶ Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 86 και *Κοινωνία των Εθνών* σ. 86.

αγροτική μεταρρύθμιση και μοναστηριακή γη.⁶⁷ Η επιτροπή σε γενικές γραμμές, βρήκε στην υπάρχουσα κυβερνητική οργάνωση εκπαιδευμένο και έμπειρο προσωπικό και το αξιοποίησε καταλλήλως, καθώς η δημιουργία ειδικής υπηρεσίας θα ήταν άσκοπη και δαπανηρή. Όλο το προσωπικό ήταν ελληνικής υπηκοότητας και περιελάμβανε μεγάλο αριθμό προσφύγων. Τα ξένα μέλη της επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών προτίμησαν να εκτελέσουν Έλληνες το δύσκολο έργο που κλήθηκε να αναλάβει η χώρα⁶⁸.

Αν λάβουμε υπόψη τις αντικειμενικές δυσχέρειες, τη δεινή οικονομική κατάσταση της χώρας, την ελλιπή κρατική οργάνωση, τον μεγάλο αριθμό προσφύγων που είχαν καταφύγει στην Ελλάδα και την πολιτική αστάθεια, μέσα σε επτά χρόνια λειτουργίας η ΕΑΠ κατάφερε να ολοκληρώσει τη βασική της επιδίωξη, να αποκαταστήσει δηλαδή, το σύνολο σχεδόν, του προσφυγικού πληθυσμού⁶⁹.

Τον Ιανουάριο του 1930, υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ της ΕΑΠ και της Ελληνικής κυβέρνησης, σύμφωνα με την οποία η ΕΑΠ θα μεταβίβαζε ολόκληρη την περιουσία της, «κινητά, ακίνητα, χρεόγραφα, δικαιώματα και απαιτήσεις πάσης φύσεως» στο ελληνικό δημόσιο και εκείνο με τη σειρά του δεσμεύονταν να εκπληρώσει όλες τις υποχρεώσεις που είχε αναλάβει η ΕΑΠ απέναντι στους πρόσφυγες. Ο τρόπος εκτίμησης των χρεών των προσφύγων καθώς και η είσπραξή τους από την Αγροτική και την Εθνική Τράπεζα ορίστηκε με ιδιαίτερες συμβάσεις⁷⁰.

⁶⁷ Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 87.

⁶⁸ Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 20.

⁶⁹ Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 235.

⁷⁰ Ν. Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 68.

Η αποζημίωση των προσφύγων

Το ζήτημα των αποζημιώσεων ήταν από τα πιο πιεστικά προβλήματα της προσφυγικής αποκατάστασης. Σύμφωνα με το 14^ο άρθρο της Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών, «κάθε ανταλλάξιμος Έλληνας ή Τούρκος, δικαιούται να πάρει στη χώρα, όπου εγκαθίσταται, περιουσία ίσης αξίας και ίδιας ποιότητας μ' αυτή που είχε πριν την Ανταλλαγή»⁷¹.

Την εκτίμηση της αξίας των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών είχε επωμιστεί η Μεικτή Επιτροπή. Σε περίπτωση που προέκυπτε χρεωστικό υπόλοιπο εις βάρος της μιας από τις δύο χώρες, αυτή θα αναλάμβανε την υποχρέωση καταβολής του⁷². Για να επιτευχθεί όμως η καταβολή της αποζημίωσης στον νέο τόπο εγκατάστασης έπρεπε να εκτιμηθεί η ανταλλάξιμη περιουσία στην παλιά πατρίδα και να δοθεί στον εκάστοτε ιδιοκτήτη ειδική δήλωση για το ποσό που του οφείλεται. Για τους Μουσουλμάνους ανταλλάξιμους ήταν μια σχετικά εύκολη υπόθεση, καθώς αποχώρησαν από την Ελλάδα μετά τη Σύμβαση και είχαν προλάβει να δηλώσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία. Για τους Έλληνες όμως που έφυγαν διωγμένοι και ουσιαστικά ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους η δήλωση των περιουσιών τους ήταν πιο πολύπλοκη⁷³.

Το έργο εκτίμησης των περιουσιών εξελίσσονταν με αργούς ρυθμούς και η δυσφορία του προσφυγικού κόσμου εντεινόταν⁷⁴. Στα μέσα του 1923, το Υπουργείο Γεωργίας συνέταξε μια μελέτη για τη διαδικασία σύμφωνα με την οποία θα γινόταν η καταγραφή, η εξακρίβωση και η εκτίμηση της κινητής και ακίνητης περιουσίας που εγκατέλειψαν οι χριστιανοί στην Τουρκία. Το κύριο σημείο αυτής της μελέτης εντοπίζεται στη συγκρότηση επιτροπών από έγκυρα πρόσωπα που γνώριζαν καλά την περιουσιακή κατάσταση των συντοπιτών τους (συγχωριανών ή συμπολιτών), πριν από την Ανταλλαγή, στην Τουρκία⁷⁵. Επρόκειτο για μια χρονοβόρα διαδικασία, κατά την οποία οι επιτροπές εκτιμούσαν τις περιουσίες των ανταλλάξιμων που υπάγονταν στη δική τους δικαιοδοσία και έπειτα εξέδιδαν τη σχετική δήλωση, επισυνάπτοντας τυχόν πιστοποιητικά που είχαν

⁷¹ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 144.

⁷² Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 84.

⁷³ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 144.

⁷⁴ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 84.

⁷⁵ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 145.

μαζί τους οι πρόσφυγες⁷⁶. Τα περιουσιακά στοιχεία που επιδέχονταν αποζημίωση ήταν τα αστικά ή αγροτικά ακίνητα, τα κινητά αγαθά που δεν πουλήθηκαν επί τόπου, ούτε μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα, καθώς και οι καλλιεργήσιμοι αγροί μαζί με τα προϊόντα τους, συμπεριλαμβανομένων και των εσόδων τα οποία έχασε ο ανταλλάξιμος⁷⁷. Από το εκτιμητικό έργο των πρωτοβάθμιων επιτροπών της χώρας, εκτιμήθηκε ότι η συνολική αξία της ελληνικής περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Τουρκία, ήταν 302.527.450 λίρες Τουρκίας ή 100.625.549.675 ελληνικές δραχμές, ενώ η μουσουλμανική ανταλλάξιμη περιουσία στην Ελλάδα 2.964.000 λίρες Αγγλίας ή 12.500.000.000 δραχμές⁷⁸.

Το Μάιο του 1927 το Υπουργείο Γεωργίας, δημιούργησε ένα πλάνο καταβολής αποζημιώσεων των προσφύγων, σύμφωνα με το οποίο, «θα μπορούσαν να πληρωθούν σε Ομολογίες που θα εκδίδονταν με την εγγύηση της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας»⁷⁹. *Πήραμε αποζημίωση. Η μητέρα μου πήρε καμιά δεκαριά χιλιάδες, ομολογίες τότε ήταν. Τα δήλωνες τι είχες και σε δίνανε ως αποζημίωση (τις ομολογίες) και μας έδωσαν και αυτό το σπίτι που καθόμαστε...*⁸⁰. Έπειτα από συμφωνία με την ΕΑΠ (7 Νοεμβρίου 1927), ορίστηκε, ότι για να καταβληθούν οι αποζημιώσεις, το Υπουργείο Γεωργίας θα έδινε σε κάθε δικαιούχο μια βεβαίωση σχετικά με το ύψος της οφειλόμενης αμοιβής. Έπειτα η ΕΑΠ θα εκτιμούσε τον αριθμό των προσφύγων που δικαιούνταν τα ποσά. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας, εάν αποδεικνύονταν ότι το χρέος ήταν μικρότερο από την αποζημίωση, η ΕΑΠ θα παρέδιδε Ομολογίες της Εθνικής τράπεζας Ελλάδας του 1926 (τόκος 8%), στον δικαιούχο, για το υπόλοιπο χρέους. Αν το χρέος ήταν μεγαλύτερο, θα αποπληρώνονταν με δόσεις⁸¹.

Η έκδοση ομολογιών στην ουσία επιτάχυνε τη διαδικασία αποζημίωσης χωρίς να επιβαρυνθεί υπερβολικά ο κρατικός προϋπολογισμός. Το ποσοστό της προκαταβολής που αποδόθηκε αρχικά στους πρόσφυγες, κυμάνθηκε στο 5% με 25% της εκτιμηθείσας περιουσίας, το οποίο καλύφθηκε από τα ομολογιακά δάνεια της Ε.Τ.Ε. που εκδόθηκαν από το 1926 ως το 1928 τα γνωστά ως «δάνεια ανταλλαξίμων»⁸². *Το επίσημο κράτος έδωσε Ομόλογα. Το 25% της περιουσίας της προκαθορισμένης μας έδωσαν ομόλογα. Αλλά υπήρχε*

⁷⁶ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 145.

⁷⁷ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 84.

⁷⁸ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 145.

⁷⁹ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 145.

⁸⁰ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία της Κ.Α., από Ρύσιον της Μ. Ασίας.

⁸¹ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 145.

⁸² Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 84-85.

και ένα δεν ξέρω τι, επρόκειτο να πάρουμε άλλα 25 γι' αυτό θα γινόταν ορισμένες εκλογές, διαφημίζανε «Θα πάρετε και το 25%». Αλλά δεν πήραμε άλλο τίποτα. Μόνο 25% επί της προκαθορισμένης περιουσίας. Αλλά τι γινότανε; Δημιουργούσαν επιτροπές και πήγαινε η κάθε οικογένεια στην Α' επιτροπή της περιοχής και η επιτροπή μαζί συνόψιζαν με ότι στοιχεία παρουσιάζαμε και ήξεραν πάνω κάτω τι γινότανε, καθορίζανε πόσο θα ήταν η αποζημίωση η δική μας⁸³.

Ήδη από τον Νοέμβριο του 1927 είχε υπογραφεί ειδική Σύμβαση μεταξύ κράτους (κυβέρνησης Ζαΐμη) και Ε.Τ.Ε., σύμφωνα με την οποία ρυθμίζονταν όλα τα θέματα σχετικά με την έκδοση Ομολογίων και την καταβολή αποζημιώσεων⁸⁴. Το 1928 έγινε η έκδοση και νέων Ομολογίων από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Ένα μικρό ποσοστό της αποζημίωσης δίνονταν σε μετρητά και το υπόλοιπο σε ομολογίες⁸⁵.

Μέχρι τον Αύγουστο του 1930 υπολογίστηκαν και καταγράφηκαν αποζημιώσεις για 80.000 αγρότες πρόσφυγες, ύψους 4.449.000 δραχμών. Το ύψος των αποζημιώσεων που καταβλήθηκαν στους πρόσφυγες μέχρι το 1930 αντιπροσώπευε μόνο το 15% της περιουσίας τους στην Τουρκία.⁸⁶ Τον Ιούνιο του 1930 ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπέγραψε στην Άγκυρα, το Σύμφωνο Φιλίας και τον συμψηφισμό των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών. Στο εξής, οι αποζημιώσεις θα καταβάλλονταν σύμφωνα με τη νέα ρύθμιση. Η εκτίμηση του ποσού της αποζημίωσης θα γινόταν με βάση την ανταλλάξιμη περιουσία που κατείχαν οι Μουσουλμάνοι στην Ελλάδα και όχι με αυτή που άφησαν οι Έλληνες στην Τουρκία⁸⁷.

Οι περιουσίες που αφήσαμε εμείς οι Έλληνες στην Τουρκία ήταν πολύ περισσότερες από αυτές που άφησαν οι Τούρκοι εδώ πέρα, έγινε συμψηφισμός και για αυτή τη διαφορά, εξέδωσαν, για τις περιουσίες που αφήσαμε νέες ομολογίες, αξίας 500 δρχ. είχαν μεγάλη αξία. Εξου και το τραγούδι «Αν δεν μου δώσει η μάνα σου 40 ομολογίες, και 15 μετρητά και πάλι είναι λίγες». Άλλοι τις ομολογίες τις πούλησαν, άλλοι τις έδωσαν και πήραν σπίτια ανταλλάξιμα με τα σπίτια που άφησαν οι Τούρκοι. Εδώ στη Θεσσαλονίκη θυμάται ένας πρόσφυγας που εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη⁸⁸. Μια άλλη γυναίκα επισημαίνει

⁸³ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία Δ.Σ., από το Αϊδίλι.

⁸⁴ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 147.

⁸⁵ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 85.

⁸⁶ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 148.

⁸⁷ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 85.

⁸⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία του Γ.Γ. από το Αρμουτλί Νικομήδειας.

...όπως έλεγε ο πατέρας μου, εκείνα που αφήσαμε εκεί και φύγαμε, το 1/4 μας δώσανε⁸⁹. Το ίδιο αναφέρει και ένας πρόσφυγας από το Αϊδίνι, ...Αυτή που μας δώσανε ήταν πολύ μικρότερη γιατί έλεγε η μάνα μου «έχω πάνω από χίλιες ελιές». Αλλά δεν αναγνώρισαν ποτέ αυτές τις χίλιες ελιές στην αποζημίωση. Ύστερα άφησε μια περιουσία ολόκληρη που κάηκε, περιουσία ολόκληρη⁹⁰

Με το Σύμφωνο του 1930, η ανταλλαγή των πληθυσμών ολοκληρώθηκε και οι εγκαταλειμμένες περιουσίες περιήλθαν νόμιμα στην κυριότητα των δύο κυβερνήσεων⁹¹. Η κατά πολύ μεγαλύτερη χριστιανική περιουσία στην Τουρκία εξισώθηκε με την αντίστοιχη μουσουλμανική στην Ελλάδα, χωρίς η Τουρκία να υποχρεούται να καταβάλει αποζημίωση. Αυτό προκάλεσε τη δυσαρέσκεια και την αντίδραση της πλειοψηφίας των προσφύγων⁹².

Ξέρετε τι λεφτά έπρεπε να πάρουμε; ένα σπίτι χτίσαμε πέρα στο σταθμό (στο Ικόνιο), τέσσερις κρεβατοκάμαρες στον τρίτο όροφο εξάγωνες με τρούλο... Χρωμένοι βγήκαμε. Μας έφαγαν τα προσφυγικά χρήματα εδώ, μας τα φάγανε. Τα ρημάζανε... Τρώγλη πήραμε, τρώγλη... αφού έκλαψα κι έλεγα... «Αυτό είναι μαντρί, αχερώνας είναι», έλεγα τη μαμά μου. «Πάμε στο κονάκι μας». Κτίζαμε στο σταθμό μέσα τέσσερις κρεβατοκάμαρες εξάγωνες με τρούλο και δεν καθίσαμε καθόλου. Κάθονταν αξιωματικοί μπήκανε και το μεσαίο το κάναν νοσοκομείο και το κάτω τα μουλάρια... το πήρανε. Μας το επιτάζανε. Δεν πήγαμε, δεν προλάβαμε. Μόλις το τελειώσαμε, έφυγε ο μπαμπάς μου, πήγε εξορία. Εμείς που να πάμε εκεί. Ερημιά μέσα σε 10 στρέμματα οπωρώνα, πέρα στα Ρωμαίικα νεκροταφεία⁹³.

Στην ουσία, η βενιζελική πολιτική δεν στόχευε στην ολοκλήρωση των αποζημιώσεων, αλλά στην ολοκλήρωση της αποκατάστασης και στην εκπλήρωση των ηθικών υποχρεώσεων του κράτους έναντι των προσφύγων⁹⁴. Φαίνεται πως τελικά η πολιτική αυτή απομάκρυνε τους πρόσφυγες από την κομματική βάση των Φιλελεύθερων, επειδή αισθανόντουσαν περισσότερο αδικημένοι παρά ηθικά ικανοποιημένοι⁹⁵.

⁸⁹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία της Αθ.Σ. από τον Ελιγμό Προύσας.

⁹⁰ Ιστορικό αρχείο, ό.π. μαρτυρία Δ.Σ από το Αϊδίνι.

⁹¹ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 85.

⁹² Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 85.

⁹³ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία της Α.Σ. από το Ικόνιο.

⁹⁴ Στ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση*, ό.π., σ. 148.

⁹⁵ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 85.

Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη (1922-1930)

Πληθυσμιακές ανακατατάξεις, χωρικοί μετασχηματισμοί

Η έλευση των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα, αποτέλεσε σταθμό για την εξέλιξή της. Μια διχασμένη πολιτικά χώρα, πέντε εκατομμυρίων κατοίκων, με αποσταθεροποιημένη οικονομία εξαιτίας της μακρόχρονης συμμετοχής της σε πολεμικές επιχειρήσεις, καταρρακωμένη μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού Μετώπου, βρέθηκε αντιμέτωπη με την μεγαλύτερη ίσως πρόκληση, την ενσωμάτωση πάνω από 1,2 εκατομμύρια προσφύγων που ισοδυναμούν με το ¼ του ως τότε πληθυσμού της. Η δραματική αυτή αύξηση του πληθυσμού δημιούργησε το λεγόμενο «προσφυγικό» πρόβλημα, το οποίο δοκίμασε την ανεκτικότητα των γηγενών πληθυσμών και χρειάστηκε τη συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών για να επιλυθεί.⁹⁶ Η τεράστιας κλίμακας και υποχρεωτική μετακίνηση πληθυσμών και η εγκατάστασή τους στη νέα πατρίδα απαιτούσε τον συντονισμό των αρμόδιων φορέων σε διεθνές, εθνικό, αλλά και τοπικό επίπεδο. Η αγροτική ή αστική αποκατάσταση των προσφύγων που ενδεείς στην πλειονότητά τους έφτασαν στην Ελλάδα, αποτέλεσε ένα από τα κρίσιμότερα ζητήματα, από πολιτική και κοινωνική άποψη, που ζητούσαν άμεση επίλυση.

Καθώς λοιπόν, η Ελλάδα αλλάζει με την έλευση του 20^{ου} αιώνα, «η Θεσσαλονίκη συμπυκνώνει, με τον πιο έντονο τρόπο ίσως, αυτές τις διαδοχικές και ριζικές αλλαγές»⁹⁷. Οι ανακατατάξεις από την προσφυγική πλημμυρίδα προσλαμβάνουν ιδιαίτερη ένταση στη Θεσσαλονίκη, καθώς συνδυάζονται με τη μεταβολή του πολυεθνικού χαρακτήρα της πόλης, την αναδιάρθρωση του ιστορικού της κέντρου μετά την πυρκαγιά του 1917, την απώλεια της βαλκανικής ενδοχώρας της και μετέβαλλε εκ βάθρων την οικονομική λειτουργία της πόλης μέσα στη νέα εθνική επικράτεια⁹⁸. Ο ρόλος και ο εθνικός χαρακτήρας της Θεσσαλονίκης άλλαξε, αλλά ταυτόχρονα διαφοροποιούνταν η εικόνα της, η χωρική της υπόσταση και ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της⁹⁹.

⁹⁶ Ε.Κοντογιώργη, ό.π., σ. 102.

⁹⁷ Π. Βόγλης, *Οι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, Χαιρετισμός φίλων Α.Σ.Κ.Ι στο Η μεταμόρφωση τη Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 11.

⁹⁸ Β. Χασιτάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, σ. 315.

⁹⁹ Α. Γερολύμπου, *Πολεοδομικός σχεδιασμός και προσφυγική εγκατάσταση. Μία δύσκολη σχέση*, στο *Η μεταμόρφωση της Θεσ/νίκης*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, ό.π., σ. 22.

Από την απελευθέρωσή της το 1912 και μέχρι την καταστροφή της Σμύρνης, η πόλη δέχονταν συνεχώς προσφυγικά ρεύματα. Οι πρώτοι πρόσφυγες που κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη προέρχονταν από τον Καύκασο, μετά τη Ρωσική Επανάσταση το 1917, από τη Βουλγαρία, μετά τη Συνθήκη του Νειγύ το 1919 και από τη Μικρά Ασία πριν ακόμη από το 1922. Επίσης πριν ακόμη από την Μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών, με την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης (30/1/1923), είχαν ήδη φτάσει στη Θεσσαλονίκη περίπου 20.000 άτομα¹⁰⁰. Το «εξέχον οικιστικό γεγονός» όμως, του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, που άλλαξε εκ βάθρων τη συγκρότηση και τη μορφή της Θεσσαλονίκης, αποτέλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή¹⁰¹.

Από τον Σεπτέμβριο του 1922 μέχρι τον Ιανουάριο του 1924 έφτασαν στην πόλη περίπου 130.000 πρόσφυγες, από τους οποίους οι 100.000 παρέμειναν εντός του αστικού ιστού. Το 1928 ο πληθυσμός έφτανε τις 244.680, εκ των οποίων οι 97.025 ήταν πρόσφυγες¹⁰². Την ίδια χρονιά η έκτασή της έφτανε τα 1.500 εκτάρια έναντι των 700 εκταρίων του 1913¹⁰³. Σε ποσοστιαία αναλογία προσφυγικού πληθυσμού μεταξύ των ελληνικών πόλεων, έρχονταν όγδοη (49,65%), ενώ προηγούνταν άλλες πόλεις της Βόρειας Ελλάδας όπως η Δράμα, η Αλεξανδρούπολη, η Καβάλα, τα Γιαννιτσά, η Κατερίνη, οι Σέρρες και η Μυτιλήνη¹⁰⁴.

Η άφιξη των προσφύγων δημιούργησε βαρύτατα προβλήματα σε μια πόλη που είχε ήδη δοκιμαστεί και προσπαθούσε να ανασυγκροτηθεί από την πυρκαγιά του 1917¹⁰⁵. Τον Αύγουστο του 1917 μέσα σε 32 ώρες, μια πυρκαγιά «ανέτρεψε τους όρους δόμησης και κατοικίας στη Θεσσαλονίκη και μαζί μ' αυτούς την ίδια την κοινωνική δομή της πόλης». ¹⁰⁶ Κάηκαν 120 εκτάρια του ιστορικού πυρήνα της πόλης, ισοπεδώθηκαν 9.500 κτίρια¹⁰⁷ και έμειναν άστεγοι 73.448 κάτοικοι εκ των οποίων οι 52.000 ήταν Εβραίοι. Το 70% των κατοίκων του κέντρου έμειναν άνεργοι και η καμένη ζώνη ανεκμετάλλευτη μέχρι

¹⁰⁰ Α. Μαχαιρά, *Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τ. Β'1, Αθήνα 2002, σ. 118 – Σύμφωνα με τη Β. Χαστάογλου, οι πρόσφυγες που αφίχθησαν στη Θεσσαλονίκη άγγιζαν τους 31.000, Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, σ. 315.

¹⁰¹ Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, σ. 315.

¹⁰² Α. Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 118.

¹⁰³ Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου* σ. 317.

¹⁰⁴ Α. Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 91.

¹⁰⁵ Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, σ. 318.

¹⁰⁶ Α. Μαχαιρά, *ό.π.*, σ. 116.

¹⁰⁷ Από αυτά, τα 3.900 ήταν μαγαζιά. Το 80% δηλαδή των καταστημάτων της περιοχής.

το 1920, ώστε να ολοκληρωθεί η καταγραφή των ζημιών. Όταν το 1922 έφθασαν στην πόλη κύματα προσφύγων, τα προβλήματα διογκώθηκαν και απαιτούσαν άμεση επίλυση¹⁰⁸.

Οι έκτακτες συνθήκες που δημιουργήθηκαν περιγράφονται στην ετήσια έκθεση της Αμερικανικής Επιτροπής Περιθαλψής για την κατάσταση των προσφύγων το 1923. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή 110.000 πρόσφυγες στεγάζονταν σε επιταγμένα δωμάτια και σε καταυλισμούς, στο λοιμοκαθαρτήριο του Μικρού Καρά-Μπουρνού, στο αγγλικό στρατόπεδο της Καλαμαριάς, στην παλιά τουρκική Γεωργική Σχολή, στο γαλλικό νοσοκομείο του Χαριλάου, στον καταυλισμό του Λεμπέτ και στο αγγλικό νοσοκομείο του Χαρμάνκιοϊ και σε άλλα 116 σημεία εντός της πόλεως. Σκηνές και παραπήγματα κατάκλυσαν τον αστικό χώρο, « τα «καμμένα» του κέντρου, δρόμους, πλατείες, και αδόμητους χώρους, συγκροτώντας αυτοσχέδιους μικρούς «συνοικισμούς», οι οποίοι επιβίωσαν ενίοτε ως τις μεταπολεμικές δεκαετίες»¹⁰⁹.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, σε συνδυασμό με την απομάκρυνση των εβραϊκών πληθυσμών μετά την πυρκαγιά, προς τις ανατολικές συνοικίες, άλλαξε την πληθυσμιακή σύνθεση της παλιάς πόλης της Θεσσαλονίκης προς όφελος του ελληνικού στοιχείου. Ενός στοιχείου που κατανοούσε πλήρως τις τούρκικες ονομασίες των παραδοσιακών επαγγελμάτων της αγοράς. Η Θεσσαλονίκη είχε αλλάξει και από «εβραιούπολη» ήταν πλέον «προσφυγούπολη»¹¹⁰.

Γιατί όμως επιλέχθηκε η Θεσσαλονίκη ως τόπος εγκατάστασης των προσφύγων; Πώς ήταν δυνατό μια φτωχή κυβέρνηση που αδυνατούσε να ανοικοδομήσει την πόλη μετά την πυρκαγιά να ενσωματώσει και να αποκαταστήσει όλους τους νεόφερτους;

Η Ελλάδα της δεκαετίας του 1920, είχε ελάχιστα να προσφέρει στους πρόσφυγες και η ίδια απείχε μακράν από τα πολυσύχναστα εμπορικά και πολιτιστικά κέντρα της Πόλης και της Σμύρνης. Συγκριτικά, επομένως, με το προηγούμενο Οθωμανικό περιβάλλον στο οποίο έζησαν, η Ελλάδα, τους φαίνονταν «επαρχιακή, αποδιοργανωμένη, καθυστερημένη και πτωχή»¹¹¹. Μοναδική μάλλον εξαίρεση, ίσως να αποτελούσε η προσφάτως «απελευθερωμένη» Θεσσαλονίκη, που όντας «πολυπολιτισμική», φάνταζε

¹⁰⁸ Α. Μαχαιρά, ό.π., σ. 116. Η Β. Χαστάογλου εκτιμά τους άστεγους της πυρκαγιάς στους 72.000, ό.π., *μετασηματισμός του αστικού χώρου* σ. 319.

¹⁰⁹ Β. Χαστάογλου, ό.π., *μετασηματισμός του αστικού χώρου*, σ. 318-319.

¹¹⁰ Α. Μαχαιρά, ό.π., σ. 119.

¹¹¹ Κ. Θεολόγου, *Χώρος και Μνήμη, Θεσσαλονίκη 15^{ος} -20^{ος} αι., Από τις παραδοσιακές κοινότητες στην αστική νεωτερικότητα*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 205.

ιδανική περίπτωση εγκατάστασης και άνθησης των προσφυγικών πληθυσμών¹¹². Δεν μας έκανε αίσθηση ιδιαίτερη. Όχι δεν μας έκανε. Δεν μας έκανε ιδιαίτερη εντύπωση γιατί και η δική μας πόλη ήταν κάπως μεγάλη... Η Σμύρνη ήταν και αυτή μεγαλούπολη. Οπότε δεν είχε διαφορά με τη θάλασσα. Οι πόλεις που έχουν θάλασσα μοιάζουν όλες λίγο. Οι παραλίες οι μεγάλες...¹¹³

Η Θεσσαλονίκη, άλλωστε, διέθετε μεγάλες συνοικίες στις οποίες κατοικούσαν Μουσουλμάνοι, οι οποίοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Κατά συνέπεια, υπήρχαν ορισμένες κατοικίες για να φιλοξενήσουν τους νεοφερμένους Μικρασιάτες. Βέβαια σε καμία περίπτωση αυτά τα σπίτια δεν μπορούσαν να καλύψουν την ανάγκη οικιστικής στέγασης των προσφύγων. Οι πρόσφυγες που κατέφθαναν ήταν πολύ περισσότεροι από τους Μουσουλμάνους που αποχώρησαν και άφησαν περίπου 4.600 σπίτια πίσω τους. Ταυτόχρονα, η πλειοψηφία των Εβραίων και των Ελλήνων που είχαν απολέσει τα σπίτια τους στην πυρκαγιά του 1917 ακόμη αναζητούσαν στέγη. Η κεντρική καμένη ζώνη της πόλης και η αργή της ανασύσταση δεν προσέλκυε τους πρόσφυγες, οι οποίοι προτιμούσαν να κατευθύνονται προς την Άνω Πόλη. Εκεί, όπου κάποτε ζούσε η πλειοψηφία του μουσουλμανικού πληθυσμού, εγκαθίσταντο πρόσφυγες στα παρατημένα σπίτια. Επιπλέον, έχτισαν άλλες 2.500 κατοικίες μέσα στις αυλές, τις αλάνες και τα άδεια οικόπεδα. Το 1925, από τον Άγιο Δημήτριο και πάνω η πλειονότητα των κατοίκων, ήταν πρόσφυγες. Οι πολεοδόμοι έκαναν λόγο για «αναρχία» και όχι άδικα¹¹⁴. Τα χωράφια και οι βοσκότοποι της Άνω Πόλης του 15^{ου} αιώνα εξαφανίστηκαν από τους νεοφερμένους, οι οποίοι με στόχο τη δημιουργία ενός οικείου πολιτισμικού τοπίου συχνά έδιναν την ονομασία του τόπου καταγωγής τους στους νέους χώρους εγκατάστασης¹¹⁵.

Η αλλαγή που προκάλεσε η έλευση των προσφύγων στην πόλη ήταν εξαιρετικά έντονη. Μέχρι το 1913 στη Θεσσαλονίκη επικρατούσαν Εβραίοι και Μουσουλμάνοι και το 73% του πληθυσμού ζούσε εντός των τειχών. Το 1932 κατοικούσαν πλέον, κυρίως Χριστιανοί και περισσότερο από το 50% του πληθυσμού της πόλης ζούσε «στους 36 προσφυγικούς συνοικισμούς, στις 7 εβραϊκές και σε 13 μικτές συνοικίες, που εκτεινόταν σ' ένα ευρύ τόξο μήκους δεκαέξι χιλιομέτρων από τον Βορρά προς το Νότο, γύρω από το

¹¹² Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 205.

¹¹³ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Δ.Σ, από το Αϊδίσι

¹¹⁴ Μ. Mazower, ό.π., σ. 430.

¹¹⁵ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 206.

ιστορικό κέντρο. Μια «δεύτερη πόλη» είχε αντρωθεί και περικύκλωνε την παλιά¹¹⁶. Ο βίαιος πολεοδομικός μετασχηματισμός, σημάδεψε τον τρόπο ανάπτυξης της πόλης και την κατοπινή της εξέλιξη¹¹⁷.

¹¹⁶ M. Mazower, *ό.π.*, σ. 430.

¹¹⁷ Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, σ. 317.

Προσφυγική εγκατάσταση. Ο βίαιος πολεοδομικός μετασχηματισμός της Θεσσαλονίκης

Τη μόνιμη αποκατάσταση των προσφύγων ανέλαβε αρχικά το 1922 με την ίδρυσή του, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, το οποίο ανέλαβε την κατασκευή οικημάτων για την στέγαση τους¹¹⁸. Η κατάσταση όμως του κράτους (μετά την ήττα του '22) και το πρωτοφανές μέγεθος του προσφυγικού προβλήματος πρόβαλε αναγκαία την προσφυγή σε εξωτερικό δανεισμό. Το 1923 συγκροτήθηκε από την Κοινωνία των Εθνών η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων¹¹⁹, για να αντιμετωπίσει μαζί με το Υπουργείο Πρόνοιας, τη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων και να διαχειριστεί τα δύο δάνεια του 1924 και 1928¹²⁰. Το εγχείρημα που διήρκησε περίπου μια δεκαετία, αποτέλεσε όχι μόνο το μεγαλύτερο κρατικό οικιστικό πρόγραμμα στη νεώτερη Ελλάδα, αλλά και το μεγαλύτερο πρόγραμμα αποκατάστασης προσφύγων στον κόσμο για εκείνη την εποχή¹²¹.

Σε γενικές γραμμές, η ΕΑΠ ήταν υπεύθυνη για την αγροτική εγκατάσταση και το Υπουργείο Πρόνοιας για την αστική. Οι συνοικισμοί της Θεσσαλονίκης, όντας αστικοί υπάγονταν στην αρμοδιότητα της Πρόνοιας ενώ στην κοντινή περιφέρεια, η ΕΑΠ ίδρυσε 75 αγροτικούς οικισμούς με 37.500 κατοίκους το 1926. Στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας, διατέθηκαν 359 εκτάρια για τη δημιουργία 509 νέων αγροτικών οικισμών με πληθυσμό 180.000 κατοίκους. Η εγκατάσταση και τα εγχειρίσματα έργα της πεδιάδας του Αξιού, άλλαξαν τη σχέση της πόλης και της υπαίθρου της¹²².

Ο μεγάλος αριθμός φτωχών προσφύγων που εισέρεαν συνεχώς στην πόλη, θα προκαλούσε κοινωνική αστάθεια και θα έβλαπτε την πολιτική τάξη σε περίπτωση που πραγματοποιούσαν μόνιμη εγκατάσταση εκεί. Οι ελληνικές αρχές έχοντας επίγνωση της κρισιμότητας της κατάστασης ωθούσαν τους περισσότερους προς την ύπαιθρο και με τη βοήθεια της ΕΑΠ ξεκίνησαν να κατασκευάζονται χωριά και αγροικίες. «Οι λεγόμενοι «προσφυγοπατέρες» παζάρευαν με τους υπαλλήλους του Υπουργείου Γεωργίας τη γη που

¹¹⁸ Ένα τμήμα του συνοικισμού της Τούμπας προέρχεται από αυτή τη φάση.

¹¹⁹ Για το ρόλο και την λειτουργία της ΕΑΠ, βλ. Κεφ. 1^ο.

¹²⁰ Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, μετασχηματισμός του αστικού χώρου σ. 319.

¹²¹ Β. Χαστάογλου, *Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης 1922-1930*, στο *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*. Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, Θεσ/νίκη 2010, σ. 49.

¹²² Β. Χαστάογλου, *ό.π.*, μετασχηματισμός του αστικού χώρου σ. 319.

ήθελαν»¹²³. Η διάκριση μεταξύ «αγροτών» και «αστών» προσφύγων αποτέλεσε την αρχή σύμφωνα με την οποία σχεδιάστηκε η αποκατάστασή τους, χωρίς ωστόσο να αντιστοιχεί στην επαγγελματική τους κατάσταση στον τόπο προέλευσής τους. Αντιθέτως, η διάκριση αυτή, αντανakλούσε κυρίως τη μορφή της τελικής τους αποκατάστασης στην Ελλάδα¹²⁴. Ανεξάρτητα με το επαγγελματικό τους υπόβαθρο λοιπόν, συχνά σε όσους προέρχονταν από ορεινά χωριά προσφέρονταν κίνητρα ώστε να εγκατασταθούν σε ευαίσθητες συνοριακές περιοχές¹²⁵.

Η επιλογή αυτή κάθε άλλο παρά τυχαία μπορεί να χαρακτηριστεί. Βασικές επιδιώξεις του ελληνικού κράτους αποτελούσαν η εθνολογική και πολιτική ομογενοποίηση του πληθυσμού των εδαφών που είχαν προσαρτηθεί σχετικά πρόσφατα, η υπεράσπιση και κατοχύρωση των συνόρων και η εξουδετέρωση του κινδύνου από γειτονικά κράτη, όπως η Βουλγαρία, που εξακολουθούσε να έχει βλέψεις σε εδάφη της Ελληνικής Μακεδονίας. Η εγκατάσταση στην ύπαιθρο της Μακεδονίας, ενίσχυσε το ελληνικό στοιχείο και υποχρέωσε αρκετούς σλαβόφωνους (περίπου 53.000) να μεταναστεύσουν προς τη Σερβία και τη Βουλγαρία¹²⁶.

Παρά την γλωσσική και πολιτισμική πολυμορφία τους, οι πρόσφυγες αναμφίβολα αποτέλεσαν το κυριότερο μέσο για εθνολογική και πολιτική ομογενοποίηση των νεοπροσαρτημένων εδαφών, όχι μόνο για το ελληνικό κράτος αλλά και για τα περισσότερα κράτη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. «Στην Ελλάδα οι πρόσφυγες αποτέλεσαν το δημογραφικό δυναμικό που επέτρεψε τον εξελληνισμό των βόρειων επαρχιών, καθώς και τον γεωργικό πληθυσμό που συντέλεσε αποφασιστικά στην αναμόρφωση του αγροτικού της συστήματος.»¹²⁷

Η ελληνική κυβέρνηση, πάσχιζε να συγκρατήσει τον αγροτικό πληθυσμό στην ύπαιθρο, ώστε να αποφευχθεί η μαζική συγκέντρωση στις πόλεις και στην πρωτεύουσα¹²⁸. Η αποκατάσταση των προσφύγων σε αγροτικούς κλήρους αποτέλεσε βασική προτεραιότητα και επιδίωξη της ΕΑΠ¹²⁹. Οι αραιοκατοικημένες και ερημωμένες μεγάλες

¹²³ M. Mazower, *ό.π.*, σ. 429.

¹²⁴ E. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 105.

¹²⁵ M. Mazower, *ό.π.*, 429.

¹²⁶ E. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 105.

¹²⁷ Σ. Πετμεζάς, *Αγροτική Οικονομία, Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τ. Β'1, Αθήνα 2002, σ. 204.

¹²⁸ Η εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο θα περιόριζε τον κίνδυνο κοινωνικής αναταραχής αλλά και τη διάδοση επιδημιών στις πόλεις.

¹²⁹ E. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 106.

πεδιάδες της Μακεδονίας εξυπηρετούσαν πλήρως την επιδίωξη αυτή. Δύο στις τρεις προσφυγικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν εκεί¹³⁰. Η ΕΑΠ είχε αποφασίσει να δοθεί προτεραιότητα στην εγκατάσταση όσο το δυνατόν περισσότερων προσφύγων στην ύπαιθρο, παρ' όλο που επισήμως η πλειονότητα των προσφύγων ήταν αστοί και όχι αγρότες. Οι περισσότεροι Μικρασιάτες είτε ανήκαν καθαρά στον αστικό πληθυσμό, είτε είχαν ασχοληθεί μερικώς με τη γεωργία, το εμπόριο, τη ναυτιλία και την αλιεία. Πολλοί χαρακτηρίστηκαν ως γεωργοί, χωρίς να έχουν ασχοληθεί ποτέ με τη γεωργία. Η πιεστική ανάγκη της αποκατάστασης όμως δεν επέτρεπε τον διαχωρισμό αστικού και αγροτικού πληθυσμού. Στην πραγματικότητα η εφαρμογή κανόνων διαχωρισμού ήταν πρακτικά αδύνατη.¹³¹

«Οι πρόσφυγες, αυτή η τεράστια συμφορά, μπορεί να μετατραπεί σε ευλογία Θεού και να συμβάλλουν στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής, ώστε η Ελλάδα να γίνει αυτάρκης μετά από λίγα χρόνια και να μην εξαρτάται πια από τις εισαγωγές», δήλωνε ο εκπρόσωπος της ΕΑΠ στο Συμβούλιο της Κ.Τ.Ε. το 1924, υποστηρίζοντας την επιλογή της Επιτροπής για αγροτική αποκατάσταση¹³².

Ο αριθμός των προσφυγικών οικισμών έφτασε τους 1.388 στη Μακεδονία¹³³ σε σύνολο 2.000 σε ολόκληρη τη χώρα. Η μαζική αυτή εγκατάσταση οφείλεται στα εγγειοβελτιωτικά έργα που βελτίωσαν την ποιότητα του εδάφους, καθώς πραγματοποιήθηκαν μεγάλα προγράμματα εξυγίανσης περιοχών που μαστίζονταν από ασθένειες, όπως η ελονοσία. Ευνοϊκή ήταν επίσης η παρουσία εκτεταμένων ακαλλιέργητων εκτάσεων και εγκαταλελειμμένων από τις συγκυρίες της ανταλλαγής. Η ανταλλάξιμη περιουσία των Μουσουλμάνων, τα μοναστηριακά και δημόσια κτήματα, καθώς και οι απαλλοτριωμένες αγροτικές εκτάσεις, ήταν στη διάθεση της ΕΑΠ για να ολοκληρωθεί η εγκατάσταση¹³⁴. Το κόστος της εγκατάστασης υπολογίστηκε σε 41.140 δραχμές ανά νοικοκυριό, αν και στην πράξη δόθηκαν λιγότερα χρήματα. Στο ποσό

¹³⁰ Σ. Πετμεζάς, *ό.π.*, σ. 204.

¹³¹ Κοινωνία Των Εθνών, *ό.π.*, σ. 97-98.

¹³² Ε. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σ. 107.

¹³³ Σύμφωνα με τον J. Ancel, στο *La Macedoine*, αναλυτικά, 639 οικισμοί στέγασαν 169.579 πρόσφυγες στην Ανατολική Μακεδονία, κυρίως στις κοιλάδες του Νέστου και του Στρυμόνα και στις λίμνες της επαρχίας Λαγκαδά, 509 οικισμοί με 180.615 πρόσφυγες οργανώθηκαν στην Κεντρική Δυτική Μακεδονία (Α. Γερολύμπου, *Πόλεις και ύπαιθρος, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τ. Β' 1, Αθήνα 2002, σ. 66).

¹³⁴ Α. Γερολύμπου, *Πόλεις και Ύπαιθρος*, *ό.π.*, σ. 65-66 και Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 230.

συμπεριλαμβάνονταν και η δαπάνη για την ανέγερση της κατοικίας. Σύμφωνα με την προδιαγραφή της Κοινωνίας των Εθνών, το οίκημα ήταν κατά μέσο όρο 40 τ.μ. και αποτελούνταν από δύο κύρια δωμάτια κι ένα WC. Στο πίσω μέρος του οικοπέδου διαμορφώνονταν μια αυλή και στο εμπρός μια πρασιά. Για τον εποικισμό της Μακεδονίας υπολογίζεται ότι διατέθηκε περίπου το 71,63% των δαπανών για τους αγρότες.¹³⁵

Η αστική οικοδόμηση έχοντας λιγότερους πόρους για να υλοποιηθεί, δεν αποτελούσε προτεραιότητα, ειδικά για τη Θεσσαλονίκη που στο μυαλό των πολιτικών φαίνεται πως δεν ήταν τόσο σημαντική όσο ήταν στα προάστια της Αθήνας και του Πειραιά. Παρά το γεγονός ότι η πόλη δεν είχε ακόμη ανοικοδομηθεί και υπήρχαν πολλοί κενοί χώροι, η πλειονότητα των προσφύγων δημιούργησε μια «δεύτερη», εκτός των τειχών Θεσσαλονίκη, όπου στο διάστημα 1923-1934 ιδρύθηκαν περισσότεροι από 50 συνοικισμοί.¹³⁶ Ταυτόχρονα, και η κρατική πολιτική ευνοούσε την ανέγερση κατοικιών στους ακάλυπτους χώρους γύρω από την πόλη, παρακάμπτοντας τις εμπορευματικές διαδικασίες είτε άμεσα, καθώς η οικοδόμηση γινόταν από τις αρμόδιες υπηρεσίες, είτε έμμεσα, παραβλέποντας την αυθαίρετη κατάληψη οικοπέδων και παρέχοντας φθηνή γη.¹³⁷

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί, απλώνονταν περιμετρικά γύρω από την πόλη σε μήκος 16 χιλιομέτρων, από το Δενδροπόταμο μέχρι το Καραμπουρνάκι, σε μεγάλη σχετικά απόσταση από τον κατοικημένο χώρο, ώστε να μην διαταραχθούν οι ισορροπίες της πόλης και να εξασφαλισθεί κοινωνική ομοιογένεια στο εσωτερικό των συνοικισμών.¹³⁸ Στην ίδια κατάσταση βρίσκονταν και οι καταυλισμοί των φτωχών Εβραίων που είχαν πληγεί από την πυρκαγιά του 1917. Η Καλαμαριά, ο «151» ο «6», το Καραγάτς και οι Χιρς, Ρεζί Βαρδάρ, Αγία Παρασκευή δεν διέφεραν σε συνθήκες διαβίωσης από τους προσφυγικούς.¹³⁹

Η διαθεσιμότητα της γης, ήταν η βάση πάνω στην οποία χωροθετούνταν οι προσφυγικοί συνοικισμοί. Στην ουσία καταλαμβάνονταν κάθε διαθέσιμη επιφάνεια στον

¹³⁵ Α. Γερολύμπου, *Πόλεις και Ύπαιθρος*, ό.π., σ. 66.

¹³⁶ «Περισσότεροι από 20 συνοικισμοί, δημιουργήθηκαν από την Πρόνοια με έτοιμα οικήματα, τουλάχιστον 8 από οικοδομικούς συνεταιρισμούς σε οικοπέδα της Πρόνοιας, 14 από την ΕΑΠ, 2 από ιδιωτική πρωτοβουλία και αρκετοί προσωρινοί ή αυθαίρετοι, που νομιμοποιήθηκαν ή διαλύθηκαν αργότερα», Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 52.

¹³⁷ Ε. Χεκίμογλου, *Χαζακότ, Ιτζαρέ, συνοικισμοί: Διαχρονική θεώρηση των σχέσεων ιδιοκτησίας στους τόπους προσφυγικής εγκατάστασης της Θεσσαλονίκης*, στο *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 11 και 12 Απριλίου 1997, σ. 310.

¹³⁸ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 321.

¹³⁹ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., 321 και *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 52.

περιαστικό χώρο.¹⁴⁰ Ο σχεδιασμός των προσφυγικών οικισμών δεν σχετίστηκε άμεσα, ούτε έμμεσα, με το σχεδιασμό των πόλεων. Οι αρμόδιοι φορείς (ΕΑΠ, Πρόνοια κ.λ.π.) διαθέτοντας πλήρη αυτονομία, δρούσαν ανεξάρτητα, εξαλείφοντας κάθε πιθανότητα οργανωμένης δόμησης στον ελληνικό χώρο αλλά και σχεδιασμού ευρύτερης κλίμακας. Μάταια το Υπουργείο Συγκοινωνίας αγωνιζόταν να περισώσει την κατάσταση. Η ίδρυση προσφυγικού οικισμού δίπλα σε αστικό χώρο, ισοδυναμούσε ουσιαστικά με επέκταση της πόλης. Επομένως, θα έπρεπε να πραγματοποιείται σύμφωνα με το νέο ή το υπό εκπόνηση σχέδιο, για να μην προκύψουν σοβαρά προβλήματα.¹⁴¹ Το ίδιο αυθαίρετα καταλαμβάνονταν δημόσιοι χώροι, πλατείες, ακόμη και χώροι που προβλεπόταν να ανοιχτούν δρόμοι, προκειμένου να εγκατασταθούν γρήγορα και άμεσα οι πρόσφυγες. Το 1927, ο σχεδιασμός και η ανέγερση προσφυγικών οικισμών αφαιρέθηκαν από τις αρμοδιότητες του Υπουργείου Συγκοινωνίας και δεν υπαγόntonταν πια στην ισχύουσα πολεοδομική νομοθεσία.¹⁴² Την ευθύνη για την ανέγερση οικημάτων, σχολείων, εκκλησιών, προκειμένου να αποκατασταθούν και να στεγαστούν οι πρόσφυγες, αναλάμβανε πλέον το Υπουργείο Υγιεινής, «άνευ της τηρήσεως της νομοθεσίας περί σχεδίων πόλεων και πάσης συναφούς προς ταύτην διατάξεως».¹⁴³

Η «άναρχη» δόμηση κυριαρχούσε στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Η Τούμπα, η Καλαμαριά, η Χαριλάου, τα μουσουλμανικά νεκροταφεία στην Τυρολόη και την Αγία Φωτεινή, λατομεία και ρέματα (Ρήγας Φεραίος, Καλλιθέα, Συκιές, Ευαγγελίστρια), όλοι οι αδόμητοι χώροι όπως η Νεάπολη, ο Άγιος Παύλος, η Νέα Κρήνη, η Αρετσού, ακόμη και ιδιωτικοί αγροί ρυμοτομούσαν πρόχειρα και χωρίζονταν σε οικόπεδα¹⁴⁴. Επρόκειτο για μια τεράστια οικιστική επέκταση της πόλης που δεν προσαρμοζόταν όμως στον υφιστάμενο αστικό ιστό.

Αν και η δημιουργία συνοικισμών εφαρμοζόταν σε ελεύθερο έδαφος και οι αρχές έλεγχαν την πολεοδόμησή τους, η απουσία συνολικού σχεδιασμού και τα ελλιπή οικονομικά μέσα δεν επέτρεπαν τη σωστή οργάνωσή τους. Η ορθογώνια κατάτμηση του

¹⁴⁰ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 322.

¹⁴¹ Α. Γερολύμπου, *Πόλεις και Ύπαιθρος*, ό.π., σ. 71.

¹⁴² Ν.Δ. 22 Ιουλίου 1927 «περί οργανώσεως των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (ΦΕΚ 156 Α, 27.127) και Ν.Δ. 10 Αυγούστου 1928 «περί οργανώσεως των Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως» (ΦΕΚ 165 Α/ 16.8.1928 – στο Γερολύμπου, *Πόλεις και Ύπαιθρος* σημ. 32 σ. 73.

¹⁴³ Α. Γερολύμπου, *Πόλεις και Ύπαιθρος*, ό.π., σ. 72.

¹⁴⁴ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 322, για Νομοθετικό Διάταγμα βλ. Α. Γερολύμπου, *Πόλεις και Ύπαιθρος*, ό.π., σ. 73.

διαθέσιμου χώρου, δημιουργούσε ίσα οικοπέδα και μαζική δόμηση. Κάθε συνοικισμός που ανεγείρονταν από τις υπηρεσίες, εξασφάλιζε τις βασικές ανάγκες, μια πλατεία, ένα σχολείο, μια εκκλησία. Συνήθως σ' ένα οικοπέδο 120 τ.μ. και σ' ένα οίκημα 40 τ.μ., στεγάζονταν μια μέση οικογένεια, ενώ οι ευπορότεροι σε ευρύχωρες μονοκατοικίες.¹⁴⁵ Ο κυρίαρχος τύπος, ήταν βασικά «η μικρή μονοκατοικία με κήπο, πέτρινα θεμέλια και πλινθοδομή, στέγη από κεραμίδια εγκιβωτισμένη σε περιμετρική κορνίζα».¹⁴⁶

Αναλυτικότερα, η ΕΑΠ και η Πρόνοια δημιουργούσαν σταθερούς και επαναλαμβανόμενους τύπους κατοικιών. Οι επικρατέστεροι ήταν μικρές ελεύθερες μονοκατοικίες, συγκροτήματα μονώροφων ή διώροφων κατοικιών για τέσσερις, έξι ή οκτώ οικογένειες ανά κατοικία και ελεύθερες κατοικίες για μια ή δύο πιο εύπορες οικογένειες. Η λιτή γραμμή και η ευκολία κατασκευής που χαρακτήριζε αυτά τα οικήματα ήταν η πρώτη μαζική εφαρμογή των αρχών της αρχιτεκτονικής μοντερνισμού, ο οποίος διαδίδονταν την εποχή αυτή.¹⁴⁷

Οι δύο αυτοί φορείς είχαν επιφορτιστεί με την ίδρυση κρατικών συνοικισμών. Η ΕΑΠ ίδρυσε συνοικισμούς απομακρυσμένους με ημιαγροτικό χαρακτήρα, ανατολικά στην Αρετσού, στο Κουρί, το Κατιρλί, τη Νέα Κρήνη, και δυτικά στη Νέα Ευκαρπία, στο Νέο Κορδελιό, το Νέο Κουκλουτζά, στη Νέα Μενεμένη, στη Νέα Βάρνα και στο Ροδοχώρι. Οι Συκιές και η Νέα Μαλακοπή ήταν από τους ελάχιστους αστικούς συνοικισμούς που ίδρυσε η ΕΑΠ, καθώς η Πρόνοια φρόντισε για τη δημιουργία τέτοιου είδους συνοικισμών, εγγύτερα στην πόλη. Από τον Βότση (πρώην Κάμπελ), των Δέρκων, της Καλαμαριάς και το Καραμπουρνάκι, έως την Πολίχνη, την Σταυρούπολη και το Ελευθέριο (Χαρμάνκιοϊ). Όλη η ενδιάμεση περίμετρος καλυπτόταν με τους συνοικισμούς των Τροchioδρομικών, της Οσίας Ξένης, των Αθηνών, της Τούμπας, της Δόξης, της Τριανδρίας, της Καλλιθέας, της Νεάπολης, του Επταλόφου, των Αμπελοκήπων, της Ξηροκρήνης, των Σιδηροδρομικών και του Βοσπόρου. Για την κατασκευή της Καλαμαριάς και της Κάτω Τούμπας, των μεγαλύτερων δηλαδή συνοικισμών, συνεργάστηκαν η ΕΑΠ και η Πρόνοια.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 67.

¹⁴⁶ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 323.

¹⁴⁷ Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 67.

¹⁴⁸ Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 69. (Όλες οι πληροφορίες βασίζονται σε προσωπική έρευνα της Β. Χαστάογλου στα αρχεία του Τμήματος Πρόνοιας Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, της Εταιρείας Δημοσίων Κτημάτων, του Γραφείου Σχεδίου Πόλεως, τον Τύπο της εποχής, όπως η ίδια αναφέρει σ. 67).

Πριν εξετάσουμε ορισμένους από τους χαρακτηριστικότερους συνοικισμούς της Θεσσαλονίκης, θα ήταν σκόπιμο να αναφερθούμε στις ονομασίες των οικισμών που κάθε άλλο παρά τυχαίες είναι. Η ονομασία που δόθηκε σ' ένα μεγάλο ποσοστό αμιγών προσφυγικών οικισμών, προέρχεται από την ονομασία και την ιστορία του χωριού ή της περιοχής προέλευσης των κατοίκων. Οι κάτοικοι ενός προσφυγικού οικισμού, κατά ένα μεγάλο μέρος, συνδέονται με δεσμούς κοινής καταγωγής. Σπάνια μεμονωμένα άτομα εγκαθίσταντο σ' έναν προσφυγικό οικισμό. Ο βιοπορισμός από τη μια και η αίσθηση της ασφάλειας από την άλλη οδήγησαν στην σύνθεση αμιγών προσφυγικών οικισμών, γειτονιών και συνοικισμών στις πόλεις.¹⁴⁹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μαρτυρία της Α.Ζ. από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης. *Λεγότανε παλιά Χαρμάνι..., μετά που ήρθαμε εμείς ονομάστηκε Κουκλουτζάς Και Κουκλουτζάς ήταν το χωριό μας. Ήρθανε πέντε Κουκλουτζαλίδες και κάνανε το χωριό ετούτο... Πρώτοι –πρώτοι πατήσαν οι δικοί μας εδώ.¹⁵⁰ Το ίδιο υποστηρίζει και ο Λ.Κ. από τη Σμύρνη, *Κι όταν ήρθανε οι περισσότεροι εδώ πέρα πρόσφυγοι, Κουκλουτζαλήδες, τ' ονομάσανε Κουκλουτζά. Οι Κουκλουτζαλήδες, οι Κουκλουτζαλήδες, έμεινε Κουκλουτζάς. Κουκλουτζάς στα τούρκικα σημαίνει ευωδία. Τώρα για να μην το λεν Ευωδιά, το λέγαν Εύοσμος... Ήταν μια περιφέρεια που είχε από όλα!... το τραγούδι που λέει «Μπουρνόβας, με κρύα νερά, μπούζα, με πρασινάδες κι εσύ καημένη Κουκλουτζά, με όμορφες κυράδες». Είχε ωραίες κοπέλες, λέει ο Κουκλουτζάς και τ' άλλα, ήτανε, άλλο με πολλά νερά κι άλλο με πράσινο πολύ, γι' αυτό όταν ήρθαν αυτοί βγάλαν το όνομα «Κουκλουτζά» 'δώ πέρα.¹⁵¹**

Ο μεγαλύτερος συνοικισμός της πόλης ήταν η Τούμπα, η οποία οργανώθηκε από την Πρόνοια, με τη συνδρομή της ΕΑΠ.¹⁵² Επρόκειτο για ένα ευρύχωρο ανατολικό προάστιο που εκτεινόταν σ' ένα μικρό ύψωμα από το οποίο πήρε το όνομά του ο συνοικισμός¹⁵³. Απέιχε τουλάχιστον 1 χιλιόμετρο από τον τότε κατοικημένο χώρο και σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο της πόλης, προοριζόταν για περιαστικό δάσος. Η συνολική του επιφάνεια έφτανε τα 135 εκτάρια και ισοδυναμούσε με το 41% της έκτασης της εντός των τειχών πόλης.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Σ. Πελαγίδης, *Αποκατάσταση στη Δυτική Μακεδονία*, ο.π., σ. 112.

¹⁵⁰ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία της Α.Ζ., από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης.

¹⁵¹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Λ.Κ. από τη Σμύρνη.

¹⁵² Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 69.

¹⁵³ Μ. Mazower, ό.π., σ. 434, Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 69 και Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 324.

¹⁵⁴ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 324.

Η Άνω Τούμπα, ρυμοτομήθηκε αυστηρά σε 100 περίπου οικοδομικά τετράγωνα και εμβαδόν 900-1.000 τ.μ. Περιελάμβανε μικρά οικοπέδα των 70 τ.μ. με 100 τ.μ. και τα πρώτα οικήματα χρονολογούνται από το 1923.¹⁵⁵ Η Κάτω Τούμπα είχε πιο ελεύθερη χάραξη και το μέγεθος των οικοπέδων έφτανε από 60 τ.μ., έως 280 τ.μ. Τα ευρύχωρα οικοδομικά τετράγωνα και οι φαρδιοί και ίσιοι δρόμοι με πλάτος 5-6 μέτρα επέτρεπαν στους νέους κατοίκους, να επεκτείνουν τα σπίτια τους, εάν το επιθυμούσαν και είχαν την οικοδομική δυνατότητα. Η περιοχή αυτή εποικίστηκε μεταξύ 1924 και 1938 και περιελάμβανε πολλούς τύπους κατοικιών.¹⁵⁶

Οι παλιοί συμμαχικοί στρατώνες της περιοχής, μετατράπηκαν σε μικρά «διαμερίσματα» και στέγασαν τους πρώτους οικιστές. Οι κρατικές κατοικίες γινόταν με εργολαβίες σε εργολάβους, που συνήθως αναλάμβαναν την κατασκευή 100 οικημάτων ανά εργολαβία.¹⁵⁷ ... γίνονταν απαλλοτριώσεις κάθε τόσο.. και έρχονταν διάφοροι εργολάβοι και έπαιρναν την τάδε περιοχή, έβαζαν το όνομα ΑΑ, ΔΔ, ξέρω γω, ο καθένας τα αρχικά ονόματα και διακρίναμε στην αρχή πόση ήταν η συνοικία, η περιοχή μας και μεγάλωσε. Ύστερα είχαμε παράγκες. Είχαμε παράγκες μεγάλες αναφέρει ο Δ.Σ. πρόσφυγας, από το Αϊδίني της Μ. Ασίας και μετέπειτα κάτοικος Τούμπας.¹⁵⁸

Η ΕΑΠ έχτισε 3.000 μονοκατοικίες και 200 «πολυκατοικίες» που στέγαζαν 8 με 10 οικογένειες. Στα προκατασκευασμένα ξύλινα σπιτάκια, τα λεγόμενα «Γερμανικά» στεγάστηκαν αρκετοί πρόσφυγες που ως τότε κατοικούσαν σε κατελημμένα οικήματα στην πόλη, ενώ άλλα 500 οικήματα δημιουργήθηκαν με αυτοστέγαση.¹⁵⁹ Έγινε ο συνοικισμός, υπήρχε και σχολείο και εκκλησία μαζί και αποχέτευση. Και αποχέτευση υπήρχε. Αυτά τα διώροφα σπίτια ... είχαν αποχέτευση. Νερό είχαμε έξω στην βρύση... , έξω ήταν οι βρύσες... Κοινόχρηστες. Ύστερα εγώ έβαλα. Ύστερα σιγά-σιγά μάλιστα, όταν έβαλα νερό μες στο σπίτι μου λέει η μάνα μου. Τώρα που έβαλες νερό στο σπίτι δεν περπατώ, δεν θα κάνω γυμναστική. Δεν πέρασε λίγος καιρός και πέθανε, συνεχίζει ο Δ.Σ.¹⁶⁰ Το 1933, η Τούμπα αριθμούσε 32.000 κατοίκους, διέθετε τέσσερα δημόσια δημοτικά σχολεία, έναν ιδιωτικό παιδικό σταθμό, τρεις εκκλησίες, ωδεία, ιατρεία, κινηματοθέατρο, ορφανοτροφείο και δύο

¹⁵⁵ Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ. 69.

¹⁵⁶ Μ. Mazower, ό.π., σ. 434, Β. Χαστάογλου., *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 326.

¹⁵⁷ Β. Χαστάογλου., *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 326.

¹⁵⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Δ.Σ. από το Αϊδίني της Μ. Ασίας.

¹⁵⁹ Β. Χαστάογλου. *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ.71.

¹⁶⁰ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Δ.Σ. από το Αϊδίني της Μ. Ασίας.

μεγάλα εργοστάσια την Υφανέτ και το Τουρμπάλη.¹⁶¹ Η Τούμπα αποτελούσε πλέον ένα «αληθινόν ευρωπαϊκόν προάστειον».¹⁶²

Η Καλαμαριά, αποτελούσε τον κεντρικό και μεγαλύτερο συνοικισμό της νοτιοανατολικής περιοχής.¹⁶³ Μεγάλος αριθμός προσφύγων¹⁶⁴ στεγάστηκε στον συγκεκριμένο συνοικισμό που εκτεινόταν ανάμεσα στις παραλιακές βίλες της μεσαίας τάξης και στην Τούμπα.¹⁶⁵ Αρχικά, οι μοναδικές εγκαταστάσεις της περιοχής ήταν το παλιό αγγλικό στρατόπεδο που αποτέλεσε και τον αρχικό πυρήνα του συνοικισμού. Σύμφωνα με το προηγούμενο πολεοδομικό σχέδιο του 1921 μάλιστα, σε ενδεχόμενη επέκταση της πόλης, θα αποτελούσε παραθαλάσσιο κέντρο αναψυχής με κατοικίες για τα υψηλά και μεσαία στρώματα. Μπροστά όμως στην πιεστική ανάγκη στέγασης των προσφύγων το στρατόπεδο έγινε η βάση γύρω από την οποία ανεγέρθησαν διάφορα νέα τμήματα. Το πρώτο, με τα συγκροτήματα τεσσάρων κατοικιών (τετρακατοικίες) της Πρόνοιας κατασκευάστηκε το 1926 και δύο χρόνια αργότερα αποφασίστηκε η οικοδόμηση του συνοικισμού από την εταιρεία «Τέκτων», με κρατική χρηματοδότηση. Ταυτόχρονα κτίστηκαν μονοκατοικίες από την ΕΑΠ και τοποθετήθηκαν «Γερμανικά», προκατασκευασμένα ξύλινα σπιτάκια, από την Πρόνοια, που το 1935 κατασκεύασε και τα «Κτηνοτροφικά» τον τελευταίο συνοικισμό της περιοχής.¹⁶⁶ Πάντως, τουλάχιστον μέχρι το 1928 η Καλαμαριά, με τους μισοτελειωμένους δρόμους και τα μικρά, ξύλινα παραπήγματα δεν έμοιαζε σε τίποτα με τα γειτονικά καθωσπρέπει προάστια.¹⁶⁷ (Στην Καλαμαριά), προσφυγιά παιδί μου, εδώ πέρα ήτανε μόνο λάσπες. Το σπίτι που έχω εγώ είχε αγκινάρες, ήταν χωράφια όλα αυτά..., θυμάται ο Ε.Ο. από το Κορδελιό της Μ. Ασίας. ...Πολλή φτώχεια... η Καλαμαριά είχε παράγκες, εκεί έμενε όλος ο κόσμος... το '29 πήραμε σπίτι. (Με την αποζημίωση), μ' εκείνα τα λεφτά, ανοίξαμε μαγαζάκι, σαν καφενείο ήταν, σαν μπακάλικο, απ' όλα (ήταν), εδώ στην Καλαμαριά, αναφέρει η Αθ.Σ. από την Προύσα που οκτώ χρονών ήρθε με τους γονείς της στην Καλαμαριά και συνεχίζει περιγράφοντας τις τραγικές συνθήκες που σε τίποτα δε θυμίζουν την Καλαμαριά του σήμερα και απέχουν

¹⁶¹ Β. Χαστάογλου. *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ.71.

¹⁶² Μ. Mazower, ό.π., σ. 433.

¹⁶³ Β. Χαστάογλου. *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ.71.

¹⁶⁴ Σύμφωνα με τον Μ. Mazower 20.000 πρόσφυγες στεγάστηκαν στην Καλαμαριά, ενώ σύμφωνα με την Β. Χαστάογλου το 1933 η Καλαμαριά συγκέντρωνε 7.000 πρόσφυγες

¹⁶⁵ Μ. Mazower, ό.π., σ. 433.

¹⁶⁶ Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, ό.π., σ.72.

¹⁶⁷ Μ. Mazower., ό.π, σ. 433.

μακράν από τα μεγαλεπίβολα πολεοδομικά σχέδια του 1921: *εδώ .. πεθαίναμε στην αρχή όταν ήρθαμε, αφού τους βάζαν σε μια παράγκα και μετά παίρναν με το κάρο μαζεμένους και τους πηγαίνουν, τους θάβανε.*¹⁶⁸

Εκτός από τους κρατικούς συνοικισμούς, ένας ακόμη προσφιλής τρόπος στέγασης, ήταν, για τους πιο ευκατάστατους, «η αυτοστέγαση». Τα πρώτα χρόνια, οι προνομιούχες ομάδες επεδίωκαν την απόκτηση αστικής κατοικίας. Από το 1927 και έπειτα η «αυτοστέγαση» ήταν μεν ιδιωτική, αλλά και οργανωμένη σε ομάδες των 7 τουλάχιστον αστών προσφύγων. Οι οικοδομικοί αυτοί συνεταιρισμοί, σταδιακά αντικατέστησαν την κοινωνική κατοικία, καθώς ο τρόπος κατασκευής τους, εγγυόταν ποιότητα και αρχιτεκτονική ταυτότητα. Τη μορφή και το σχέδιο ενέκρινε ειδική επιτροπή και η κατασκευή ανατίθετο είτε σε ιδιώτες είτε σε οικοδομική εταιρεία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων Οικοδομικών Συνεταιρισμών αποτελούν οι συνεταιρισμοί της Καισαρείας, του Βυζαντίου, των προσφύγων Δημοσιογράφων στην περιοχή Αλλατίνι, αλλά η επιτυχέστερη περίπτωση συνεταιριστικού συνοικισμού ήταν οι Σαράντα Εκκλησιές.¹⁶⁹

Οι Σαράντα Εκκλησιές, ήταν μια από τις λίγες συνοικίες που κατοικήθηκαν εξ ολοκλήρου σχεδόν από πρόσφυγες της ίδιας περιοχής.¹⁷⁰ Βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση, στην ανατολική πλευρά της παλιάς πόλης και αρχικά προοριζόταν για πάρκο. Το 1926 απαλλοτριώθηκε από το κράτος έκταση 19,5 εκταρίων για τη δημιουργία του οικισμού. Χaráχτηκαν δρόμοι και ευρύχωρα οικοδομικά τετράγωνα (4.000-6.000 τ.μ.). Δημιουργήθηκαν μεγάλα οικοπέδα (250 τ.μ. κατά μέσο όρο), τα οποία διανεμήθηκαν από την Πρόνοια. Οι νέοι ιδιοκτήτες προσέλαβαν ντόπιους αρχιτέκτονες και έχτισαν σπίτια τύπου προαστιακής μονοκατοικίας και συχνά διώροφα με ευρύχωρους κήπους. Η μορφολογία του εδάφους έδινε ποικιλία στα ύψη των σπιτιών που συχνά έβλεπαν κάτω προς τον Λευκό Πύργο και τη θάλασσα. Η τοπική πέτρα, οι φράκτες, οι σιδερένιες αυλόθυρες και οι καταπράσινοι κήποι συνέβαλαν στην ομοιομορφία, δημιουργώντας μια πραγματική κηπούπολη.¹⁷¹ Στο διάστημα 1928-1930 εκδόθηκαν 196 οικοδομικές άδειες

¹⁶⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Ε.Ο. από το Κορδελιό Μ. Ασίας και Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Αθ.Σ. από τον Ελιγμό Προύσας.

¹⁶⁹ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 327-328

¹⁷⁰ Στην προκειμένη περίπτωση, πρόκειται για πρόσφυγες της επαρχίας Σαράντα Εκκλησιές της Ανατολικής Θράκης, εξ' ου και η ονομασία, Μ. Mazower, ό.π., σ. 434

¹⁷¹ Μ. Mazower, ό.π., σ. 434, Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 328

και από το 1931 έως το 1937 άλλες 47. Ο οικισμός διέθετε σχολείο και εκκλησία ήδη από το 1930, ενώ οι δρόμοι ασφαλοστρώθηκαν και φωτίστηκαν αρκετά αργότερα.¹⁷²

Οι κρατικοί και συνεταιριστικοί συνοικισμοί κάλυψαν στο ελάχιστο την πιεστική ανάγκη οικιστικής στέγασης, με αποτέλεσμα οι συνοικισμοί να συγκροτούνται αυθαίρετα και με την ανοχή των αρχών, είτε εντός του υφιστάμενου ιστού, είτε εκτός. Συχνά οι πρόσφυγες καταλάμβαναν οικήματα και εκτάσεις που δεν τους ανήκαν, δημιουργώντας παράνομους συνοικισμούς. Μερικοί κατεδαφίστηκαν, όπως η Αγία Φωτεινή, πολλοί όμως νομιμοποιήθηκαν (Άγιος Παύλος, Ευαγγελίστρια) και επιτράπηκε στους τέως διεκδικητές να μείνουν.¹⁷³ Σε περίπτωση που οι αρχικοί κύριοι της γης απαιτούσαν αποζημίωση, οι δικαστικοί αγώνες διαρκούσαν δεκαετίες. Η απουσία κτηματολογίου καθιστούσε σχεδόν αδύνατο για τους πρώην ιδιοκτήτες να αποδείξουν ότι κάποτε τους άνηκε η αμφισβητούμενη έκταση. Στην πραγματικότητα ο γραφειοκρατικός αυτός κυκεώνας βοήθησε στη γρήγορη και μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων, χωρίς μεγάλες δαπάνες.¹⁷⁴

Στην Άνω Πόλη οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν εντός του υφιστάμενου ιστού. Καταλάμβαναν κάθε ελεύθερο χώρο, κατασκευάζαν σπίτια μέσα στις αυλές άλλων σπιτιών και σε οποιονδήποτε ανοιχτό χώρο.¹⁷⁵ Στη συνοικία *Κουλέ Καφέ* της Άνω Πόλης, οι άνθρωποι φοβόντουσαν να γυρίσουν νύχτα στο σπίτι τους, καθώς τα λιμνάζοντα νερά της βροχής δυσχέραιναν τις μετακινήσεις τους, κάνοντάς τες επικίνδυνες.¹⁷⁶ Η αραιοκατοικημένη *Ακρόπολη* μετατράπηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα σε πυκνοκατοικημένη λαϊκή γειτονιά. Τα ελάχιστα οικόπεδα καλύφθηκαν από μικρά «σπιτάκια» αυτοσχέδιας κατασκευής από λάσπη, ξύλο και έτοιμα κομμάτια από παλιά σπίτια, αντιπροσωπευτικά δείγματα μιας λαϊκής αρχιτεκτονικής.¹⁷⁷

Τα πράγματα ήταν χειρότερα γύρω από τον σιδηροδρομικό σταθμό. *Πήγαμε στη Θεσσαλονίκη, βρήκαμε τους δικούς μας. Στη Θεσσαλονίκη ήταν μυρμηγκιά η προσφυγιά, μυρμηγκιά, που να βρούμε σπίτι, πού να κατοικήσουμε, κάναμε μια παράγκα στις γραμμές του τρένου που τώρα είναι σχεδόν προέκτασης η οδός Τσιμισκή, που φθάνει στο σταθμό. Εκεί ήταν μια σιδηροδρομική γραμμή που πήγαινε στο λιμάνι, αλλά μεταξύ του τοίχου που*

¹⁷² Β. Χαστάογλου, *μετασηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 328 και . *πολεοδομικοί μετασηματισμοί*, ό.π., σ. 73.

¹⁷³ Μ. Mazower, ο.π., σ. 432.

¹⁷⁴ Μ. Mazower, ό.π., σ. 432-433.

¹⁷⁵ Β. Χαστάογλου, *μετασηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 328.

¹⁷⁶ Μ. Mazower, ό.π., σ. 433.

¹⁷⁷ Β. Χαστάογλου.. *μετασηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 329.

ήταν κλειστό το λιμάνι και της σιδηροδρομικής γραμμής ήταν μεγάλη απόσταση, κι εκεί κάναμε παράγκα, διηγείται ο Γ.Γ. από το Αρμουτλί Νικομήδειας.¹⁷⁸

«Υπάρχουν τρωγλοδύται εις την Θεσσαλονίκην»,¹⁷⁹ πληροφορεί ένας τοπικός δημοσιογράφος, αποτυπώνοντας με μια μόλις φράση την κατάσταση στον *Τενεκέ Μαχαλά*. Πρόκειται για μια εξαιρετικά φτωχή περιοχή που αποτελούσε εστία ασθενειών και πήρε τ' όνομά της από τα τενεκεδόφυλλα με τα οποία κατασκευάζονταν οι παράγκες, τα μικρά και στενά αυτά «τσαρδιά», με τις στραβές πόρτες και τους λεπτούς τοίχους, στριμωγμένα το ένα δίπλα στο άλλο.¹⁸⁰ Οι *Τενεκεδομαχαλάδες*, αποτελούσαν εστίες ασθενειών, συνωστισμού και φτώχειας και υπήρχαν κυρίως στα άκρα του ιστορικού κέντρου στην περιοχή της Ξηροκρήνης και της Αγίας Φωτεινής.¹⁸¹

Η Αγία Φωτεινή, όμως, ελάχιστα αναφέρεται στην ιστοριογραφία της πόλης. Καταλάμβανε μεγάλη έκταση των μουσουλμανικών μνημάτων που ως ιδιοκτησία της Μουφτείας, άνηκε στα ανταλλάξιμα κτήματα. Λόγω της προνομιακής θέσης δίπλα στο κέντρο συγκέντρωσε πλήθος οικιστών. Αρκετοί πρόσφυγες κατασκεύασαν πρόχειρα παραπήγματα στους άδειους χώρους της περιοχής, ενώ χιλιάδες άλλοι συγκεντρώθηκαν γύρω από τον συνοικισμό, κατασκευάζοντας ξύλινα και πλίθινα οικήματα. Σχηματίστηκε σχετικά γρήγορα ένας μεγάλος αυθαίρετος μικτός (κατοικούσαν πρόσφυγες και γηγενείς) συνοικισμός, πυκνοκατοικημένος, που το 1926 αριθμούσε περίπου 1.200 οικήματα και 1.000 οικογένειες, οι οποίες μέσα σε 3 χρόνια τριπλασιάστηκαν και το 1932 έφτασε τους 32.000 κατοίκους. Τα περισσότερα σπίτια του συνοικισμού ήταν μικρές ισόγειες μονοκατοικίες με αυλή. Τούβλα, πέτρες, πλιθιά, μάρμαρα από τα νεκροταφεία, ξύλα, γκαζοτενεκέδες, λαμαρίνες κάθε είδους υλικό χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή.¹⁸²

Στις 21.3.1927 σε δημοσίευμα της *Εφημερίδας των Βαλκανίων* η Αγία Φωτεινή, μαζί με την Τούμπα και την Καλαμαριά χαρακτηρίζονται «ως μικροπόλεις τας οποίας κακώς αποκαλούμεν συνοικισμούς» και «παρουσιάζουν όψιν όχι θνησιγενών μικροσυνοικισμών αλλά μεγάλων προαστείων που σφύζει η ζωή και δημιουργικότης».¹⁸³ Πρόκειται για μια αισιόδοξη περιγραφή που δεν συνάδει με τις συνθήκες διαβίωσης παρά

¹⁷⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Γ.Γ. από το Αρμουτλί Νικομήδειας.

¹⁷⁹ Την άποψη αυτή μεταφέρει ο Μ. Mazower, ό.π., σ. 434.

¹⁸⁰ Μ. Mazower, ό.π., σ. 434.

¹⁸¹ Β. Χασιτάογλου, *μετασηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 329

¹⁸² Ε. Ιωαννίδου, *Η Αγία Φωτεινή: ίχνη ενός συνοικισμού σε διαρκή εκκρεμότητα, Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης*, ό.π., σ. 90, 91, 94, 98, 102.

¹⁸³ Ε. Ιωαννίδου, ό.π., σ. 95.

μόνο στην έκταση και τον πληθυσμό. Τα ανοιχτά ρέματα και τα υπαίθρια αποχωρητήρια, η έλλειψη υδροδότησης προκαλούσε ανθυγιεινές συνθήκες για τους οικιστές του συνοικισμού, θέτοντας σε κίνδυνο τη δημόσια υγεία. Η Αγία Φωτεινή αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ προσφύγων και κράτους για πολλά χρόνια. Σύμφωνα με το Σχέδιο Πόλεως για την επέκταση της Θεσσαλονίκης που είχε συνταχθεί πριν την έλευση των προσφύγων στη συγκεκριμένη έκταση προβλεπόταν η ύπαρξη πάρκου και η ανέγερση των εγκαταστάσεων του Πανεπιστημίου.¹⁸⁴ Τα τελευταία οικήματα κατεδαφίστηκαν τελικά περίπου το 1970 με την ολοκλήρωση της ανοικοδόμησης του πανεπιστημιακού συγκροτήματος.¹⁸⁵

Η ιδιωτική πρωτοβουλία για την κατασκευή συνοικισμών στη Θεσσαλονίκη ήταν αμελητέα. Το μόνο ίσως αξιόλογο εγχείρημα στην πόλη ήταν ο συνοικισμός *Χαριλάου*. Ιδρυτής του ήταν ο Επαμεινώνδας Χαρίλαος Πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, συνιδρυτής του Κολεγίου Αθηνών και πρώτος πρόεδρος του Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων το 1922. Την ίδια χρονιά συστάθηκε η Πρώτη Οικοδομική Εταιρεία Θεσσαλονίκης που αργότερα ανέλαβε το έργο της δημιουργίας του συνοικισμού. Στις νοσοκομειακές εγκαταστάσεις των γαλλικών στρατευμάτων στο τέρμα της οδού Α. Παπαναστασίου και στις παρακείμενες εκτάσεις, σχεδιάστηκε ο νέος συνοικισμός. Οι νοσοκομειακοί θάλαμοι μετατράπηκαν σε 400 διαμερίσματα δύο ή τριών δωματίων, με αυλές. Στους ελεύθερους χώρους ανεγέρθηκαν βίλες έπειτα από παραγγελία και αργότερα εργοστάσια. Ο συνοικισμός διέθετε πάρκο και εκκλησία, την Οσία Ξένη (1922) κι ενώ αρχικά είχε εποικιστεί με Ρώσους Πρόσφυγες (1917), μετά το 1922 στεγάστηκαν εκεί έναντι χαμηλού ενοικίου πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής.¹⁸⁶

Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη, η αποχώρηση των Μουσουλμάνων και η σταδιακή απομάκρυνση των Εβραίων μετά την πυρκαγιά του 1917, προσέδωσαν στην πρώην πολυπολιτισμική και πολυεθνική Θεσσαλονίκη μια πρωτόγνωρη ομοιογένεια. Ο βίαιος μετασχηματισμός του χώρου της και οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις υπήρξαν καθοριστικοί παράγοντες για τον τρόπο της ανάπτυξης της πόλης. Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 όπως ήδη αναφέρθηκε, υπήρξε πράγματι «το

¹⁸⁴ Ε. Ιωαννίδου, *ό.π.*, 90,91,94,95,98,102,110,111

¹⁸⁵ Β. Χαστάογλου, *μετασχηματισμός του αστικού χώρου*, *ό.π.*, σ. 330

¹⁸⁶ Β. Χαστάογλου, *πολεοδομικοί μετασχηματισμοί*, *ό.π.*, σ 80

μεγαλύτερο κρατικό οικιστικό πρόγραμμα στη νεότερη Ελλάδα, αλλά και ένα από τα μεγαλύτερα προγράμματα στέγασης στον κόσμο για την εποχή».¹⁸⁷

Το κράτος, οι θρησκευτικές κοινότητες, οι ξένες αποστολές, διάφορες εμπορικές εταιρίες θα προσφέρουν στην πόλη νέες κτιριακές μορφές, ενώ η εγκατάσταση στον παραδοσιακό πυρήνα υπόκεινταν πλέον περισσότερο σε οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια, που συνδέονταν με τις τιμές των οικοπέδων της πυρίκαυστου ζώνης και των περιχώρων και λιγότερο σε θρησκευτικά και εθνικά κριτήρια.¹⁸⁸ Παρά το γεγονός ότι το πολεοδομικό «πρόγραμμα» της Πρόνοιας και της ΕΑΠ απείχε από το μεγάλοπνοο πολεοδομικό σχέδιο της Διεθνούς Αρχιτεκτονικής Επιτροπής, στην ουσία εκπλήρωσε τον βασικότερο στόχο του, δηλαδή έθεσε τις βάσεις για την ενσωμάτωση των προσφύγων στη νέα πατρίδα. Η συγκρότηση της προσφυγικής Θεσσαλονίκης συνδέεται με τη στέρηση, τη φτώχεια, την ανέχεια, τον ξεριζωμό, φανερώνει όμως την ικανότητα της πόλης για ανάκαμψη και ενσωμάτωση.¹⁸⁹ Τα καθιερωμένα τούρκικα και εβραϊκά ονόματα των συνοικιών της πόλης εξαφανίζονταν σταδιακά και οι νεοφερμένοι βάφτιζαν τα προάστια με ονόματα που τους θύμιζαν τη δική τους πατρίδα, που είχαν αναγκαστεί να αφήσουν, και τόσο νοσταλγούσαν.¹⁹⁰ Αυτή η μικρασιατική παρουσία αποτέλεσε την ιδιαίτερη ταυτοτική συνιστώσα της Θεσσαλονίκης και την κατέστησε τη «πρωτεύουσα των προσφύγων». Οι πρόσφυγες, επίσης, αποτέλεσαν την ευεργετική κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά παράμετρο, που συνέβαλε στη διαχρονική ανάπτυξη και προκοπή της.¹⁹¹

¹⁸⁷ Β. Χαστάογλου, *μετασηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 335

¹⁸⁸ Β. Κολώνας, *Η Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι.*, τ.Β'2, Αθήνα 2002, σ. 513.

¹⁸⁹ Β. Χαστάογλου, *μετασηματισμός του αστικού χώρου*, ό.π., σ. 329

¹⁹⁰ Μ. Mazower, ό.π., σ. 435

¹⁹¹ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 205.

Η Ελλάδα των προσφύγων

Πρόσφυγες και γηγενείς. Προβλήματα ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία

Η υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης και η μετέπειτα ανταλλαγή πληθυσμών, έφερε την Ελλάδα αντιμέτωπη με μια έκτακτη κατάσταση την οποία δεν ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει.¹⁹² Τόσο μαζική μετατόπιση πληθυσμών σε τόσο λίγο διάστημα δεν είχε ξανασυμβεί.¹⁹³ Η σύμβαση που υπογράφηκε τον Ιανουάριο του 1923 διέφερε σημαντικά από προηγούμενες συμβάσεις. Καθιέρωνε για πρώτη φορά τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών με υποχρεωτικό χαρακτήρα και είναι η πρώτη σύμβαση στο Διεθνές Δίκαιο, που καθιστά «αναγκαστική» την ανταλλαγή πληθυσμών.¹⁹⁴ Με την παρούσα σύμβαση στην ουσία «η Ελλάδα αναγκάστηκε να αναγνωρίσει ως de jure μια de facto κατάσταση».¹⁹⁵ Το μεγαλύτερο ποσοστό των προσφύγων βρισκόταν ήδη στα λοιμοκαθατήρια, στις πρόχειρες παράγκες, στα εγκαταλελειμμένα εργοστάσια και όπου αλλού μπορούσε να βρει καταφύγιο. Η πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί με την έξοδο χιλιάδων Ελλήνων από τις πατρογονικές εστίες, καθώς και η άρνηση της Τουρκίας να δεχτεί την επιστροφή τους, δεν επέτρεπε στην Ελλάδα μεγάλα περιθώρια διαπραγμάτευσης.¹⁹⁶

Η Ελλάδα ίσως να μην είχε καταφέρει να ανταπεξέλθει στο τιτάνιο έργο της αποκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων, χωρίς εξωτερική αρωγή.¹⁹⁷ Η αποστολή της ΕΑΠ και των αρμόδιων φορέων ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Οι αγρότες πρόσφυγες έπρεπε να αποκατασταθούν στα κατάλληλα μέρη και να τους παρασχεθεί ο κατάλληλος εξοπλισμός για να καλλιεργήσουν τη γη. Η εγκατάσταση των αστών ήταν δυσκολότερη από αυτή των αγροτών προσφύγων. Με την άφιξή τους, οι αστοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν παντού, σε εκκλησίες, εργοστάσια, σχολεία, σπίτια. *Καθίσαμε έξι μήνες στην Καβάλα, σ' ένα καπνεργοστάσιο με πολλές οικογένειες μαζί. Μας έδιναν ψωμί...*¹⁹⁸ Παράλληλα ξεκίνησε το πρόγραμμα κατασκευής κατοικιών για τη μόνιμη εγκατάσταση τους. Η στέγαση όμως δεν αρκεί. « Σε μια πόλη ένας κάτοικος με στέγη, που όμως δεν

¹⁹² Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 47.

¹⁹³ Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, ό.π., σ. 40.

¹⁹⁴ Γ. Λαμπιδής, *ο.π.*, σ. 106.

¹⁹⁵ Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, ό.π., σ. 57.

¹⁹⁶ Ν. Ανδριώτης, ό.π., σ. 83.

¹⁹⁷ Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, ό.π., σ. 67.

¹⁹⁸ Ιστορικό Αρχείο, ο.π., μαρτυρία, Κ.Α από το Ρύσιον.

μπορεί να εξασφαλίσει τα προς το ζην, αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης.»¹⁹⁹ Η ολοκληρωμένη αποκατάσταση, δεν προέβλεπε μόνο την εγκατάσταση, τη στέγαση δηλαδή των προσφύγων, αλλά και την εξασφάλιση οικονομικών πόρων και μέσων διαβίωσης, ώστε αυτοί να μπορέσουν να καλύψουν τις βασικές βιοτικές τους ανάγκες και να εισχωρήσουν στην παραγωγική διαδικασία της εθνικής οικονομίας.²⁰⁰ Η καθυστέρηση του εποικιστικού έργου, η έλλειψη νερού, τροφής και στοιχειώδους απασχόλησης, σε συνδυασμό με τον εξανθηματικό τύφο που θέριζε, προσέδιδαν διαστάσεις αληθινής τραγωδίας.

Το χειμώνα του 1924, η *Εφημερίδα των Βαλκανίων* έκανε έκκληση για βοήθεια των προσφύγων, καθώς πολλοί εξακολουθούσαν να παραμένουν άστεγοι και απειλούσαν με εξέγερση: «*Κύριε γενικέ Διοικητά! Απέθανον πρόσφυγες από το κρύο! Ο Βαρδάρης επέταξε και κατεσάρωσε τας σκηνάς! Το βαρόμετρο προβάλλει ολοέν απειλητικώτερον!... Κύριε γενικέ Διοικητά. Στεγάστε όπως –όπως προσωρινώς τους υπό σκηνάς. Δώσατε ξύλα και κάρβουνα και κουβέρτες εις τους απόρους. Φροντίσατε διά τα μικρά που παγώνουν και κοκκαλιάζουν*».²⁰¹

Στα αμέσως επόμενα χρόνια, η εγκατάσταση των προσφύγων είχε δρομολογηθεί και το ενδιαφέρον στρεφόταν πλέον στα επί μέρους προβλήματά της. Οι κατηγορίες εναντίον των υπευθύνων για την αποκατάσταση ήταν δριμύτατες. Στη Βουλή, οι πρόσφυγες βουλευτές και οι προσφυγικές οργανώσεις έκαναν λόγο για δεκάδες περιπτώσεις μεροληπτικής και παράνομης παραχώρησης ανταλλάξιμης περιουσίας σε άτομα που δεν τη δικαιούνταν.²⁰² Στη Συνεδρίαση της 29^{ης} Μαΐου 1925, ο πρόσφυγας βουλευτής Φ. Μανουηλίδης, εκφράζει την αγανάκτησή του «... Όσον αφορά το ζήτημα των μουσουλμανικών κτημάτων ούτε τα 20% δεν κατέχονται υπό προσφύγων», ενώ στην ίδια

¹⁹⁹ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 71, 113, 143.

²⁰⁰ Σ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα*, ό.π., σ. 85,86.

²⁰¹ *Εφημερίς Βαλκανίων* 23 Νοεμβρίου 1927 από Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 50.

²⁰² «Στην ελληνική βουλή, διεξήχθησαν έξι συνεχείς συνεδριάσεις, 23, 25, 26, 27, 28 και 29 Μαΐου 1925. Σαράντα συνολικά βουλευτές, από όλο το πολιτικό φάσμα της χώρας, ανέλυσαν το δράμα της προσφυγιάς και πρότειναν λύσεις. Η ατμόσφαιρα ήταν ιδιαίτερα φορτισμένη και οι ομιλητές επικέντρωσαν τις αγορεύσεις τους σε κατηγορίες εναντίον της ΕΑΠ, στις σχέσεις του ντόπιου με το προσφυγικό στοιχείο και σε φραστικές αντιπαραθέσεις μεταξύ τους. Σοβαρότατες καταγγελίες εναντίον κυβερνήσεων αλλά και εναντίον προσώπων με θέσεις-κλειδιά στον κρατικό μηχανισμό, δημιούργησαν αναταραχή και αλληπάλληλες διακοπές των συνεδριάσεων». Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ.51. Στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη του συγγραφέα στα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής και στις εκθέσεις κυβερνητικών φορέων και αξιωματούχων της ΕΑΠ.

Συνεδρίαση ο βουλευτής Α. Λαζαρίδης αναφέρει ότι χιλιάδες ανταλλάξιμα στρέμματα της περιφέρειας Σερρών δόθηκαν σε μακεδονομάχους που σχημάτισαν μεγαλοϊδιοκτησίες.²⁰³

Οι εφημερίδες της εποχής χαρακτήριζαν την προσφυγική υπόθεση επικερδή «επιχείρηση» και δεν άργησε να ξεσπάσει τον Αύγουστο του 1925 ανοιχτή διαμάχη μεταξύ του Ελληνικού κράτους και της ΕΑΠ. Ο Διευθυντής του Εποικισμού και οι αρχιμηχανικοί οδηγήθηκαν, από την κυβέρνηση, στη στρατιωτική δικαιοσύνη με την κατηγορία της κατάχρησης.²⁰⁴ Η ΕΑΠ όμως ήταν ένας αυτόνομος οργανισμός που λογοδοτούσε κυρίως στην Κοινωνία των Εθνών με αποτέλεσμα να διαθέτει υπερεξουσίες που εύλογα προκαλούσαν δυσφορία.²⁰⁵ Η ΕΑΠ θεωρήθηκε υπεύθυνη από τον Τύπο για τις συγκρούσεις μεταξύ προσφύγων και γηγενών, κατηγορώντας την ότι αδυνατούσε να λύσει το ζήτημα της διανομής των γαιών δίκαια.²⁰⁶

Η μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων οδήγησε σε σκληρό ανταγωνισμό με τους γηγενείς στην αγορά εργασίας, στην προσπάθεια για την απόκτηση γης, αλλά και σε όλη την κλίμακα των γεωργικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Αυτή η απρόσμενη εμφάνιση «ξένων» διεκδικητών των γαιών και της εργασίας σε συνδυασμό με τη διαφορετική πολιτισμική ταυτότητα των προσφύγων οδηγούσε συχνά σε προστριβές.²⁰⁷ Δεν είναι λίγες οι φορές που τυπικοί συνεταιρισμοί διαμαρτύρονταν στον πρωθυπουργό για την εμφάνιση των προσφύγων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Συνεταιρισμού Καλλιεργητών Λαχανικών Θεσσαλονίκης, που το 1925 διαμαρτυρήθηκε, ότι είχε άδικα στερηθεί τους μπαξέδες του για να εγκατασταθούν εκεί προσφυγικές οικογένειες, «μοιραίο μίσος μεταξύ αυτόχθονων και των αδελφών μας προσφύγων», υποστήριζαν.²⁰⁸

Για τους γηγενείς οι πρόσφυγες αποτελούσαν απειλή για τα νοικοκυριά και τις περιουσίες τους και δεν επιθυμούσαν να γειτνιάζουν με προσφυγικές κοινότητες²⁰⁹. Οι κάτοικοι της υπαίθρου έβλεπαν με καχυποψία την παροχή γαιών, ζώων, κατοικιών, εργαλείων, καλλιεργητικών και εγγειοβελτιωτικών δανείων με χαμηλό επιτόκιο και τις συνεχείς διευκολύνσεις που παρέχονταν στους πρόσφυγες. Ένας τεράστιος αριθμός προσφύγων επομένως, όχι μόνο βρέθηκε να εγκαθίσταται σε περιοχές κλιματικά και

²⁰³ Γ. Λαμπρίδης, *ό.π.*, σ. 212.

²⁰⁴ Ι. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 52.

²⁰⁵ Κοινωνία των Εθνών, *ό.π.*, σ. 18, Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 52.

²⁰⁶ Ι. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 52.

²⁰⁷ Σ. Πετμεζάς, *ό.π.*, σ. 205.

²⁰⁸ Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 432.

²⁰⁹ Κ. Θεολόγου, *ό.π.*, σ. 207.

μορφολογικά διαφορετικές από τον τόπο καταγωγής του, προσπαθώντας να αναλάβει πρωτόγνωρες γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες, αλλά κλήθηκε να επιβιώσει μέσα σ' ένα περιβάλλον γλωσσικά και πολιτισμικά ξένο και συχνά εχθρικό.²¹⁰

Με την ίδια επιφύλαξη αντιμετώπιζονταν από τους ντόπιους και όσοι εγκαθίσταντο στις πόλεις. Στα μεγάλα αστικά κέντρα που συγκεντρώθηκε η πλειοψηφία των προσφύγων υπήρχαν πριν ακόμη το 1922 προβλήματα στέγασης των εργατών και των λαϊκών και φτωχών κοινωνικών στρωμάτων. Η έλευση χιλιάδων ανθρώπων διόγκωσε το πρόβλημα. Οι κατοικίες στις εργατικές περιοχές περιγράφονταν ως «ανήλιες, στενόχωρες, ανθυγιεινές και άθλιες τρώγλες».²¹¹ Στη Θεσσαλονίκη, η πυρκαγιά του 1917, δημιούργησε μια αρνητική καμπή στην τοπική οικονομία και ανέτρεψε τους όρους δόμησης της κατοικίας της πόλης, καθώς και την κοινωνική δομή της, αφήνοντας το 70% των κατοίκων του κέντρου άνεργους.²¹² Ο οικονομικός ανταγωνισμός ήταν σφοδρός. Οι πρόσφυγες εξαθλιωμένοι καθώς ήταν θα έκαναν οποιαδήποτε εργασία έναντι χαμηλής αμοιβής. Χιλιάδες βιοτέχνες, καταστηματάρχες, χειρώνακτες πύκνωναν με την παρουσία τους τις ήδη πυκνοκατοικημένες πόλεις.²¹³ Η παρουσία ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού φτωχών και άνεργων διατάραξε την τοπική κοινωνική και οικονομική ζωή και δημιούργησε φόβους για αύξηση της εγκληματικότητας.²¹⁴

Η ομαδική άφιξη των προσφύγων, είχε κλονίσει τις κοινωνικές ισορροπίες, είχε επηρεάσει την καθημερινή ζωή και είχε αμφισβητήσει την ήδη κλονισμένη επαγγελματική πορεία των ντόπιων. Δεν ήταν μόνο ο ανταγωνισμός όμως που απομάκρυνε τους γηγενείς από τους πρόσφυγες. Πολλοί καταλάβαιναν μόνο τα τούρκικα και θεωρούσαν τους εαυτούς τους «Μικρασιάτες Χριστιανούς» ή «Χριστιανούς της Ανατολής» και όχι «Έλληνες»: *Τούρκικα μιλούσαμε εκεί. Τα Ελληνικά, μετά τα μάθαμε... το '20 που ήρθε ο ελληνικός στρατός ξέραμε λίγα...*²¹⁵. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ελληνικοί κινηματογράφοι έπαιζαν τούρκικα μελοδράματα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950.

²¹⁰ Σ. Πετμεζάς, ό.π., 206.

²¹¹ Ε. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 112.

²¹² Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 116.

²¹³ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 206, 207.

²¹⁴ Ε. Κοντογιώργη, ό.π., σ. 112.

²¹⁵ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Χ από την Προύσα.

Για τον πληθυσμό της παλιάς Ελλάδας οι πρόσφυγες ελάχιστα έμοιαζαν με τους Έλληνες, ήταν «Τουρκόσποροι» και «γιαουρτοβαφτισμένοι».²¹⁶

Δεν είναι λίγες οι μαρτυρίες Μικρασιατών που επιβεβαιώνουν τη στάση αυτή των ντόπιων. *Εδώ πολύ μας κατηγορήσαν, Τούρκους μας ανεβάσανε. Τούρκους μας κατεβάσανε, επειδή μιλούσαμε την Τουρκική. Βρήκαμε πολύ ρατσισμό... τόσο ρατσισμό είχε.. αγανάκτησε ο προσφυγικός κόσμος και λέει: «Τούρκοι να γινόμασταν να μην ερχόμασταν»,²¹⁷ ... μας λέγανε δε μας θέλανε...οι πρόσφυγοι θα φαν αυτό, οι πρόσφυγοι θα φαν εκείνο... Δεν είχαμε κανέναν να πει... «αυτοί είναι κρίμα οι καημένοι που 'ρθανε, τόση καταστροφή», τίποτα. Καθόλου. Δεν θέλανε ασύντρεχτοι ήτανε... και νερό δε σου δίνανε.²¹⁸ Ο ρατσισμός και η κούραση τόσο ήταν που δεν μπορούσαμε να προσαρμοστούμε. Να ξεριζώνομε δέντρα, αγριάδες, πέτρες δεν ξέρω τι, για να κάνομε ένα χωράφι, να σπείρομε, να φάμε, να κάνομε. Όλα αυτά με αγανάκτηση λέγανε... Και η πρώτη και η μεγαλύτερη αγανάκτηση ήτανε μόλις πατήσαμε κι ακούσαμε να βρίζουνε Χριστό και Παναγιά, αυτό τους πλήγωσε, δε θα το ξεχάσει ο κόσμος ο προσφυγικός. Δε θα το ξεχάσουμε. Το βρισίδι το Χριστό και την Παναγιά, ... εκεί μας λέγανε γκιαούρηδες και βρίζανε την πίστη μας, αλλά έτσι δε βρίζανε Χριστό και Παναγιά.²¹⁹*

Συχνά οι πρόσφυγες ένιωθαν ξένοι στο νέο τόπο εγκατάστασης. *Αυτοί οι ντόπιοι, καθόλου δε μας ζυγώνανε κοντά.. Αφού βγαίναμε να πάρουμε γάλα, για τα μικρά παιδιά και δεν έδιναν. Γι' αυτό πήραμε μια γελαδίτσα, για να πίνουμε γάλα,²²⁰ ενώ πολλοί ήταν και αυτοί που ένιωθαν πίκρα, απογοήτευση. Εφόσον βλέπανε τη συμπεριφορά τους, αισθάνονταν μια πικρία γιατί τους συμπεριφέρονται έτσι. Αυτό γινότανε γιατί ενόμιζαν ότι θα φτώχαινε περισσότερο η Ελλάδα, γιατί ήταν φτωχή η Ελλάδα τότε... Υπήρχαν και εκδηλώσεις βίας. Είναι χαρακτηριστικό, όταν το 1973 πήγα στο χωριό μου, δε συνάντησα καθόλου μίσος. Υποδοχή κανονική... Όλοι εχθρικά (μας αντιμετώπιζαν), όχι τόσο οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, όσο οι κάτοικοι των Αθηνών και της παλιάς Ελλάδας. Όχι εχθρικά, αλλά μ'*

²¹⁶ Μ. Mazower, ό.π., σ. 204. - Στην Τουρκία η ανάλογη προσβολή για τους μουσουλμάνους από την Ελλάδα ήταν «Γιαρί γκαβούρ», δηλαδή άπιστοι κατά το ήμισυ. Το γεγονός ότι αρκετοί είχαν γεννηθεί στην Ελλάδα τους καθιστούσε ύποπτους στα μάτια του Ισλάμ. Β. Clark, ό.π., σ. 52

²¹⁷ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Α.Σ. από το Ικόνιο.

²¹⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Γ.Κ., από τη Σμύρνη.

²¹⁹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Α.Σ. από το Ικόνιο.

²²⁰ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Σ.Δ. από τον Κουκλουτζά Σμύρνης.

*ένα μίσος και μια περιφρόνηση... θέλανε την απελευθέρωση αλλά σου λέει, εδώ δε χωράμε εμείς, ήρθανε και τούτοι.*²²¹

Οι παραπάνω μαρτυρίες είναι αντιπροσωπευτικές των σχέσεων προσφύγων και γηγενών σε μια περίοδο που η Ελλάδα δοκιμαζόταν και πάλευε να ανταπεξέλθει στις νέες συνθήκες. Οι πρόσφυγες αποτελούσαν για ένα μεγάλο μέρος των ντόπιων, «ξένο» στοιχείο και επικίνδυνο: *έλα βρε, φύγε, θα σε δώκω στον πρόσφυγα να σε φάει,*²²² μαρτυρεί η Ο.Κ. γεννημένη το 1912 στη Νικομήδεια. *Όταν θέλανε να αγριέψουνε κανένα παιδί, θα φωνάζω τον πρόσφυγα (λέγανε) και τρομάζανε το παιδί*²²³ θυμάται και ο Δ.Σ., από το Αϊδίνι.

Αντίθετα, οι πρόσφυγες σάστιζαν με τους «πρωτόγονους» ντόπιους.²²⁴ *Πρόσφυγες μας φώναζαν, πρόσφυγκες. Σφήγκες. Δεν μας είχαν καθόλου καλά. Γιατί ήμασταν εξελιγμένοι και κοκέτες ήμασταν και όμορφες και πολλοί νέοι κι αξιωματικοί πήραν πρόσφυγες. Δε μας χώνευαν οι ντόπιοι. Τίποτα δεν ήταν οι Έλληνες. Τίποτα. Ε, μπορεί να ήταν και λίγες οικογένειες που ήταν σε καλή κατάσταση αλλά σταγόνα στον ωκεανό.*²²⁵ Σε πολλούς πρόσφυγες είχε αναπτυχθεί μέσα τους μια αίσθηση πολιτισμικής ανωτερότητας, ήδη από την περίοδο που ήταν εγκατεστημένοι στη Μ. Ασία. Οι απογοητευτικές συνθήκες που βρήκαν ερχόμενοι στην Ελλάδα, τους επέτρεψαν να διατηρήσουν τα ίδια αισθήματα υπεροχής.²²⁶ *Οι πιο προηγμένοι ήταν οι πρόσφυγες, δεν υπάρχει αμφιβολία. Αυτό (που) νομίζω, το έκαναν οι πρόσφυγες... διότι ξέρανε ότι ήταν υπόδουλοι και θέλανε με την παιδεία να ανέλθουν, να εξισωθούν και να ανέβουν περισσότερο από τα αφεντικά τους, τους Τούρκους, εκεί το αποδίδω εγώ*²²⁷, υποστηρίζει ο Γ.Γ. από το Αρμουτλί της Νικομήδειας.

Οι κοινωνικές διακρίσεις ήταν εμφανείς στις εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο όρος «πρόσφυγας» έλαβε την πιο υποτιμητική και περιφρονητική σημασία.²²⁸ Ταυτόχρονα πλήθος άλλων προσωνυμίων χρησιμοποιούνταν για τον προσδιορισμό των Ελλήνων της Μ. Ασίας. Οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονταν ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας και χαρακτηρίζονταν τουρκόσποροι, τουρκομερίτες, γιουρτοβαφτισμένοι και παλιοαούτηδες. Θεωρήθηκαν μάλιστα, απειλή για την

²²¹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Γ.Γ. από το Αρμουτλί Νικομήδειας.

²²² Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Ο.Κ. από τη Νικομήδεια.

²²³ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Δ.Σ. από το Αϊδίνι.

²²⁴ Μ. Mazower, ό.π., σ. 212.

²²⁵ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Α.Κ. από το Ρύσιον.

²²⁶ Αποψη της R. Hirschop όπως τη μεταφέρει ο Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 205.

²²⁷ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Γ.Γ. από το Αρμουτλί της Νικομήδειας.

²²⁸ Γ. Γιαννακόπουλος, *Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες*. Στο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000) τ.7, Αθήνα 2003, σ. 91.

πολιτιστική καθαρότητα της χώρας.²²⁹ Η «ελληνικότητα» τους αμφισβητήθηκε και αρκετοί Μικρασιάτες αναγκάζονται να απαλείψουν τα τουρκογενή προθέματα και τις καταλήξεις ή να τα αλλάξουν τελείως.²³⁰ *Ονομάζομαι Αικατερίνη Εκμετζόγλου, το τουρκικό μου επίθετο. Αρτοπούλου, όταν ήρθαμε στην Ελλάδα,*²³¹ αναφέρει σε συνέντευξή της προσφυγοπούλα από το Ρύσιον της Μ. Ασίας.

Όσον αφορά το επίσημο κράτος θεωρεί πως οι πρόσφυγες ήταν Έλληνες και τα θέματα που το απασχολούσαν ήταν αποκλειστικά η στέγαση, η διατροφή και η απασχόληση. Δεν υπήρξε καμία ενασχόληση με περαιτέρω δραστηριότητες που θα προωθούσαν την αφομοίωση τους.²³² Την αντίθεση γηγενών και προσφύγων ενέτεινε η εγκατάσταση των προσφύγων σε απομονωμένες κοινότητες οδηγώντας τους σε κοινωνική απομόνωση.²³³ Οι συνθήκες αυτές επέτρεπαν τη διατήρηση των ιδιαίτερων πολιτιστικών και κοινωνικών στοιχείων, σε συνδυασμό μάλιστα με την πολιτική δυσaráεσκεια, άφηναν τα περιθώρια ανάπτυξης και διατήρησης μιας ξεχωριστής προσφυγικής ταυτότητας.²³⁴

Τους πρόσφυγες τους ένωναν τα βάσανά τους. Η τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού, η αβεβαιότητα της επιβίωσης, η νοσταλγία για τη χαμένη πατρίδα και το όνειρο της επιστροφής ήταν παράγοντες που δρούσαν ανασταλτικά στην ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία.²³⁵ Το προσφυγικό ζήτημα όμως ήταν κατεξοχήν πολιτικό. Η ένταξη των προσφύγων στο βενιζελικό στρατόπεδο τους τοποθέτησε στη δίνη της αντίθεσης των δύο παρατάξεων του Εθνικού Διχασμού. Οι πρόσφυγες κατηγορήθηκαν ως «πολιτικά ανώριμοι» και η αντιβενιζελική παράταξη ζήτησε να τους αφαιρεθεί το δικαίωμα της ψήφου και αξίωσε τον χωρισμό των εκλογικών καταλόγων.²³⁶ Την άποψη αυτή προωθούσε ο αντιβενιζελικός Τύπος για περισσότερο από μια δεκαετία. Ταυτόχρονα φρόντιζε να καλλιεργεί το μίσος, εκμεταλλευόμενος τις φοβίες των Παλαιοελλαδιτών για τους πρόσφυγες και αυξάνοντας την πόλωση μεταξύ τους.²³⁷ Οι ίδιες εφημερίδες, προωθούσαν την ίδρυση Ενώσεων Γηγενών Ελλήνων, οι οποίοι θα αποτελούσαν τα αληθινά παιδιά της

²²⁹ Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 58.

²³⁰ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 91.

²³¹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Κ.Α. από το Ρύσιον.

²³² Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 220.

²³³ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 91.

²³⁴ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 222.

²³⁵ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 91.

²³⁶ Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 59.

²³⁷ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 91 και Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 59.

Χώρας και όχι τα αποπαίδια.²³⁸ Ζητούσαν ακόμη διακοπή των επιδομάτων στους πρόσφυγες, καθώς δεν έδειχναν εργατικότητα και την επιστροφή των κτημάτων στους νόμιμους δικαιούχους, τους γηγενείς δηλαδή. «Τόσο ήταν το μένος τους, ώστε έφτασαν στο σημείο να μιλούν για εγκαθίδρυση δικτατορίας προσφύγων».²³⁹ Το μίσος αυτό προσλάμβανε τη μορφή κοινωνικού ρατσισμού που συχνά εκδηλώνονταν με βία.²⁴⁰ Αποκορύφωμα της αντιβενιζελικής υστερίας αποτέλεσε το άρθρο του Ν. Κρανιωτάκη σύμφωνα με το οποίο οι πρόσφυγες θα έπρεπε να φορούν κίτρινα περιβραχιόνια, για να μην έρχονται σε επαφή με τους γηγενείς Έλληνες.²⁴¹

Δεν υπήρχε η ίδια αντιμετώπιση από τον βενιζελικό τύπο. Αντίθετα, διακήρυττε ότι, «ζήτημα εντόπιων και προσφύγων δεν πρέπει να υπάρχει. Αι τυχόν προστριβαί θα βλάψουν και θα καταστρέψουν και τους δύο κόσμους».²⁴² Από το 1925 μάλιστα είχε σταματήσει τον διαχωρισμό προσφύγων και γηγενών και καλούσε όλο τον κόσμο να στρατευτεί στο πλευρό των βενιζελικών. Ταυτόχρονα το 1926 αξίωνε την εξάλειψη του όρου πρόσφυγας.²⁴³

Οι πρόσφυγες ήταν σταθερά τοποθετημένοι στο πλευρό των Φιλελευθέρων και έδειχναν μεγάλη αφοσίωση στο πρόσωπο του Ελ. Βενιζέλου. Χάρη στη βενιζελική παράταξη οι πρόσφυγες απέκτησαν στέγη, περίθαλψη, αποζημιώσεις και πολιτικά δικαιώματα και αντίστοιχα η προσφυγική ψήφος διατήρησε την παράταξη στην εξουσία μέχρι το 1933. Ο πολιτικός διαχωρισμός προσφύγων και γηγενών αποτυπωνόταν ξεκάθαρα και στο γεωγραφικό χάρτη. Οι Αντιβενιζελικοί κυριαρχούσαν στις περιοχές της Παλιάς Ελλάδας, ενώ οι Βενιζελικοί στις νέες επαρχίες που προσαρτήθηκαν μετά τους Βαλκανικούς πολέμους.²⁴⁴

Η διαμάχη προσφύγων και γηγενών υπήρξε μια πραγματικότητα που διήρκησε ολόκληρη τη δεκαετία του 1920, αλλά και μετά από αυτή.²⁴⁵ Η επιθυμία του Βενιζέλου για ελληνοτουρκική προσέγγιση, θυσιάζοντας τις ανταλλάξιμες περιουσίες (Σύμφωνο Άγκυρας 1930) θα του στοιχίσει την αφοσίωση των προσφύγων και την οριστική απώλεια εξουσίας .

²³⁸ Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 59, 60.

²³⁹ εφ. *Η Καθημερινή*, 21 Ιουλίου 1928, από Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 60.

²⁴⁰ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 91.

²⁴¹ Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 60.

²⁴² Εφημερίς των Βαλκανίων, 13 Μαΐου 1924 από Ι. Μιχαηλίδη, ό.π., σ. 61.

²⁴³ Ι. Μιχαηλίδης, ό.π., σ. 62.

²⁴⁴ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π., σ. 94.

²⁴⁵ Β. Χαστάογλου, *μετασηματισμός αστικού χώρου*, ό.π., σ. 321.

Όταν το 1933 οι Αντιβενιζελικοί ανέλαβαν την εξουσία, το ίδιο το επίσημο κράτος αντιμετώπισε τους πρόσφυγες με εχθρότητα, χωρίς να λείπουν ακόμα και βίαιες επιθέσεις.²⁴⁶ Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια και η καταλυτική επίδραση των γεγονότων της κατοχής και του εμφυλίου, για να βρεθούν γέφυρες επικοινωνίας, να σβηστεί η διαχωριστική γραμμή μεταξύ προσφύγων και ντόπιων και να συντελεστεί η διαδικασία της ενσωμάτωσης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.²⁴⁷

²⁴⁶ Γ. Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, σ. 91, 94.

²⁴⁷ Γ. Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, σ. 91 και Ι. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 62.

Η Επαγγελματική δραστηριοποίηση των προσφύγων

Η επαγγελματική δραστηριοποίηση των προσφύγων αποτελεί σημαντική παράμετρο για την ολοκληρωμένη αποκατάσταση και αφομοίωσή τους στο κοινωνικό σύνολο. Η προσφυγική πλημμυρίδα λειτούργησε ως επιταχυντής των εξελίξεων σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής. Η διεύρυνση της αγοράς απαιτούσε αύξηση των καταναλωτικών προϊόντων και ειδών πρώτης ανάγκης και κατά συνέπεια βελτίωση των υποδομών και του παραγωγικού εξοπλισμού. Ταυτόχρονα η πιεστική ανάγκη στέγασης χιλιάδων ανθρώπων σε μικρό χρονικό διάστημα συνεπαγόταν άμεση επέκταση των υποδομών των αστικών κέντρων και της υπαίθρου. Η διευκόλυνση της ταχύτερης ένταξης των προσφύγων στις παραγωγικές διαδικασίες, ώστε να αντιμετωπιστεί η πρόσθετη ζήτηση και να εκτονωθούν οι κοινωνικές εντάσεις, μπορούσε να γίνει σε κλάδους με χαμηλό κόστος επενδύσεων, όπως η γεωργία, η ελαφρά βιομηχανία και το εμπόριο.²⁴⁸

Σύμφωνα με την Κοινωνία των Εθνών, η αποκατάσταση ενός αγρότη, ήταν ευκολότερη από αυτήν ενός αστού, εφόσον υπήρχε διαθέσιμη καλλιεργήσιμη γη.²⁴⁹ Πράγματι, η αποκατάσταση των αγροτών χρειαζόταν συγκριτικά μικρότερες επενδύσεις και μπορούσε να αποδώσει ταχύτερα. Στις περισσότερες μελέτες υπολογιζόταν μόνο το κόστος εγκατάστασης και τα έσοδα της πρώτης σοδειάς που βραχυπρόθεσμα εξασφάλιζαν την επιβίωση των προσφύγων, ενώ η καλής ποιότητας γη σε Μακεδονία και Θράκη ευνοούσε την επιτυχία της αγροτικής αποκατάστασης. Η όσο το δυνατόν ταχύτερη αποκατάσταση θα επέφερε κοινωνική και οικονομική σταθερότητα στη χώρα και ταυτόχρονα θα αύξανε την παραγωγή ελλειμματικών αγροτικών προϊόντων μειώνοντας το παθητικό του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδος. Ταυτόχρονα, θα παγίωνε τη θέση της Ελλάδας ως αγροτικής και εμποροναυτικής χώρας στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας.²⁵⁰

Θεωρητικά η αποκατάσταση των προσφύγων ως αγροτών φαινόταν η ταχύτερη και πιο επιτυχημένη λύση. Η Κοινωνία των Εθνών, διακήρυξε πως «η μόνη λύση για το πρόβλημα της απασχόλησης των προσφύγων που γεμίζουν άνεργοι της πόλεις, είναι η

²⁴⁸ X. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 9,10,20.

²⁴⁹ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 143.

²⁵⁰ X. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 22.

ορθολογική αξιοποίηση του φυσικού πλούτου της Μακεδονίας». ²⁵¹ Η προοπτική της γρήγορης αποκατάστασης και οι διευκολύνσεις επηρέασαν τις επιλογές πολλών προσφύγων που δήλωναν αγρότες για να επωφεληθούν από τα διαθέσιμα κτήματα και την παροχή του στοιχειώδους εξοπλισμού για την καλλιέργειά τους. ²⁵² Οι αρνητικές εξελίξεις στην αγροτική οικονομία την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου συχνά καταλογιζόταν στους άπειρους γεωργούς και κτηνοτρόφους. ²⁵³ Οι περισσότεροι πρόσφυγες της Μ. Ασίας, αν και είχαν ασχοληθεί περιστασιακά με τη γεωργία, τη ναυτιλία ή την αλιεία, ήταν κατά κύριο λόγο αστοί. ²⁵⁴ Υπάρχει πλήθος μαρτυριών για ανθρώπους που εγκαταλείπουν τους κλήρους τους για να καταφύγουν στις πόλεις και αστών που εν μια νυκτί πασχίζουν να μετατραπούν σε καλλιεργητές με απογοητευτικά φυσικά αποτελέσματα. ²⁵⁵

Βέβαια, θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε στους πρόσφυγες που στον τόπο τους διακρίνονταν στην καλλιέργεια μεταξοσκώληκα, καπνού και αμπελιών, οι οποίοι υπήρξαν φορείς διάδοσης των νέων καλλιεργειών στον ελλαδικό χώρο. ²⁵⁶ *Ηρθανε κάτι σόγια... Βάζανε καπνά, εμείς αμπέλια ζέραμε να κόβουμε... και επερνάγαμε στα καπνά, τσι ύστερα, να πάρουμε λέει μια αγελαδίτσα λέει ο μπαμπάς μου, να πίνουμε γάλα. Ε, την πήραμε, να πάρουμε κι ένα γαϊδουράκι μετά (οργανωθήκαμε). Εκεί στο στάβλο πίσω.. η αγελάδα και μεις μέναμε εκεί. Από κει και πέρα αρχινήσαμε βάλαμε τα καπνά. Εγώ γαλατάς ήμουννα 20-30 χρόνια, πλανόδιος, ²⁵⁷ αναφέρει ο Στ.Δ. Εδώ άμα ήρθαμε, θυμάμαι, μας έδωσαν λεφτά και χτίσαμε το σπίτι. Ένα σπιτάκι του εποικισμού, δύο δωμάτια μικρά, ένα χωλ στη μέση, μια κουζίνα αυτό ήταν το σπίτι κι ένα άλλο δωμάτιο. Και μας έδωσε ο εποικισμός μου φαίνεται ένα άλογο, για να δουλεύουν τα χωράφια... Είχαμε αμπέλια και σιτάρια. Σιτάρι βάζαμε. Τα καπνά δεν προόδευαν... και τα παρατήσαμε. Ε, ήταν η σπορά και η γεωργία. Και η κτηνοτροφία, ... πολύ κτηνοτροφία. Όλα τα σπίτια, αν δεν είχανε πολλά τουλάχιστον είχαν ένα, να πίνουν γάλα, τρι να κάνουνε να τρώνε. .. Εμείς αγελάδια είχαμε ²⁵⁸ θυμάται η Α.Ζ. εγκατεστημένη στον Εύοσμο, Θεσσαλονίκης*

²⁵¹ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 103.

²⁵² Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 22

²⁵³ Σ. Πετμεζάς, ό.π., σ. 207.

²⁵⁴ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 97.

²⁵⁵ Σ. Πετμεζάς, ό.π., σ. 206.

²⁵⁶ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 202.

²⁵⁷ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Στ.Δ. από τον Κουκλουτζά Σμύρνης.

²⁵⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Α.Ζ., από το Κουκλουτζά Σμύρνης.

Η διοχέτευση του παραγωγικού δυναμικού των προσφύγων στη γεωργία, φαινόταν η οικονομικότερη και ταχύτερη λύση για την αφομοίωση τους στον ελληνικό χώρο και την αποφυγή κοινωνικών εντάσεων. Μάταια ο γενικός επιθεωρητής Βιομηχανίας του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας Κλεισθένης Φιλάρετος επιχειρηματολόγησε υπέρ της αστικής και βιομηχανικής αποκατάστασης των προσφύγων.²⁵⁹ Υποστήριζε πως το προσφυγικό στοιχείο έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για την ανάπτυξη της ελληνικής Βιομηχανίας, καθώς διέθετε πείρα από βιοτεχνικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις και πολυάριθμο εργατικό δυναμικό. *«Είναι γνωστό ότι εκ των 390 βιομηχανικών εργοστασίων και εργαστηρίων της Σμύρνης, τα 344 ήσαν εις χείρας Ελλήνων. Εκ τούτων τα 120 ήσαν εργοστάσια, ειδικώς δε τα 10 ήσαν αλευρόμυλοι, τα 19 οινοποιεία, τα 15 εργοστάσια κατασκευής σταφιδοκιβωτίων και συκοκυβωτίων, τα 10 μηχανουργεία και άλλα ποικίλης φύσεως εργοστάσια... Επί συνόλου δε 6.700 εργατών, οι 4.500 ήσαν Έλληνες. Η αυτή περίπου αναλογία παρατηρείται και εις τας άλλας πόλεις του Ελληνισμού της Μ. Ασίας»,* γράφει στο *«Ελεύθερο Βήμα»* στις 22 Ιουλίου 1928.²⁶⁰

Η επαγγελματική δραστηριοποίηση των προσφύγων στον αστικό χώρο δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από την οικονομική συγκυρία που διαμορφώθηκε με την έλευση τους. Ήδη από το 1923 η ελληνική οικονομία εισήλθε σε ρυθμούς επιτάχυνσης, της εκβιομηχάνισης. Υπήρξε αύξηση των παντός είδους βιομηχανικών επενδύσεων, η οποία διήρκεσε ως το 1927. Η αύξηση ζήτησης των καταναλωτικών αγαθών, σε συνδυασμό με τον υψηλό πληθωρισμό, την υποτίμηση του νομίσματος και την επιβολή αυστηρών προστατευτικών μέτρων, συνιστούσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για τους επενδυτές. Επιπλέον, «η μεγάλη άνοδος των τιμών, κυρίως στα είδη ενδυμασίας και διατροφής, ευνοούσε τη λειτουργία των μικρών εργαστηρίων και τα μικροεπαγγέλματα».²⁶¹

Οι πρόσφυγες, όπως υποστήριξε παραπάνω ο Κ. Φιλάρετος, διέθεταν σχετική πείρα στα αστικά επαγγέλματα. *Ο καθένας τη δουλίτσα του, αναφέρει η Γ.Κ. από τη Σμύρνη, Άλλος μανάβης, άλλος μπακάλης, άλλος δεν ξέρω, φούρναρης. Έμποροι καλοί, εμπόριο, μαγαζιά πολλά, τα σύκα, η σταφίδα. Ο κόσμος δούλευε σ' αυτές τις δουλειές.*²⁶² Δεν μπορούμε βέβαια να υποστηρίξουμε ότι η άνοδος της ελληνικής Βιομηχανίας οφείλεται

²⁵⁹ Χ. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 22.

²⁶⁰ Γ. Λαμπιδής, ό.π., σ. 155.

²⁶¹ Μ. Ρηγίνος, *Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις*, στο *ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*. Επιστημονικό Συμπόσιο 11και12 Απριλίου 1997, σ. 234.

²⁶² Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Γ.Κ. από τη Σμύρνη.

μόνο στο προσφυγικό στοιχείο. Η έλευσή τους όμως σε συνδυασμό με την οικονομική συγκυρία αποτέλεσαν τους βασικούς συντελεστές της ανάπτυξης της Ελληνικής Βιομηχανίας της Βιοτεχνίας και του Εμπορίου.²⁶³

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία των απογραφών του 1930, περισσότεροι από 200.000 πρόσφυγες απορροφήθηκαν στα αστικά επαγγέλματα. Συγκεκριμένα το 49,45% του αντρικού πληθυσμού απορροφήθηκε στη βιομηχανία και το 23,41% στο εμπόριο. Εντυπωσιακό είναι και το ποσοστό των γυναικών που απορροφήθηκε στη βιομηχανία, το οποίο αγγίζει το 71,73%, ενώ το 15,52% απασχολούνταν ως υπηρετικό προσωπικό. Βέβαια, στις απογραφές δεν συμπεριλαμβάνεται το ποσοστό των γυναικών που εργάζονταν σε ευκαιριακές δουλειές και ως πλύστρες ή καθαρίστριες. Πρόκειται κυρίως για μονογονεϊκές οικογένειες απορφανισμένες από πατέρα.²⁶⁴ *Πήγαινε ξενοδούλευε, εμείς ήμασταν μικρά, ε, την έδιναν φαγάκι να φάει, δεν το 'τρωγε, η καημένη, το φερνε σε μας, καμιά φορά κλαίγαμε, κοιμόμασταν μέσα στο δρόμο, μικρά για να 'ρθει η μάνα μας,*²⁶⁵ λέει η Ο.Κ. προσφυγοπούλα από τη Νικομήδεια.

Είναι σημαντικό να αναφερθούμε και σε μια ομάδα προσφύγων που ειδικά στα πρώτα χρόνια ευκαιριακά άλλαζε συνεχώς επάγγελμα. Η έκθεση του 1926 της Κοινωνίας των Εθνών, αναφέρει πως ορισμένοι άλλαζαν εργασία ακόμη κι έξι φορές το χρόνο, δημιουργώντας μια ασταθή επαγγελματική τάξη.²⁶⁶ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Δ.Σ. από το Αϊδίσι, *Μετά την πρώτη μας άφιξη εδώ, καθόμασταν στο Φάληρο και με πήρανε, μια οικογένεια, ... δικηγόρος αυτός, με πήρανε και με είχανε στο γραφείο... Ύστερα δούλεψα... στο φαρμακείο, ... στο γραφείο, δούλεψα και σε κάτι γιατρούς... Έναν Γερμανό και έναν Έλληνα. Ήταν αφροδιοσιολόγοι. Εκεί πήγαινα και τους έφερνα χόρτα. Τότε είχαν πουλάκια, ... λαγούς, κουνέλια, για πειράματα. Και τους έφερνα χόρτα.... Στη δουλειά, το τσιράκι ήμουνα. Σκούπιζα, έκανα όλες τις δουλειές....*²⁶⁷ Ορισμένοι, πραγματικά αναγκάζονταν λόγω συνθηκών να αλλάζουν συνεχώς επάγγελμα, άλλοι όμως «πολύπειροι και πολυμήχανοι» μεταβάλανε τις δραστηριότητές τους ανάλογα με τις ανάγκες της εποχής.²⁶⁸ Αντιπροσωπευτικό είναι το παράδειγμα του πατέρα και των εξάδελφων της Α.Σ. από το Ικόνιο. Η οικογένεια είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη. *Ορθοποδήσαμε.*

²⁶³ Γ. Λαμπιδής, ό.π., σ. 155.

²⁶⁴ Μ. Ρηγίνος, ό.π., σ. 235.

²⁶⁵ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Ο.Κ. από τη Νικομήδεια.

²⁶⁶ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 254.

²⁶⁷ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., Μαρτυρία Δ.Σ. από το Αϊδίσι.

²⁶⁸ Μ. Ρηγίνος, ό.π., σ. 236.

Ήρθε και ο μπαμπάς μου από το Ντιάρ Μπεκίρ, απ' την εξορία, ήταν βέβαια τεχνίτης. Άρχισε να ανοικοδομείται βέβαια η Ελλάδα. Θέλανε σχολεία. Τόσο κόσμο πάνω κάτω, ίσως και παραπάνω 1,5 εκατομμύριο ήρθαμε. Έπρεπε να γίνουν σχολεία, έπρεπε να γίνουν εκκλησίες. Και έτσι ο μπαμπάς μου πήρε εργολαβίες και εποικισμούς, σπίτια για τον προσφυγικό κόσμο. Αυτός εργαζόνταν, τα παιδιά εργαζόνταν στα χωράφια. Τον έναν τον βάλουμε να γίνει καροποιός γιατί ήτανε τα κάρα τότε στην αυτή τους, ο άλλος έγινε τεχνίτης με τον μπαμπά μου, ο άλλος δεν ήθελε να γίνει τεχνίτης του. Παίρνει μερικά πρόβατα ο μπαμπάς μου και τον κάνει τσοπάνο στα πρόβατά μας, τον άλλο, χρειάζονταν ο μπαμπάς μου, σκέφτονταν, να πάρει ένα αυτοκίνητο ημιφορτηγό, τότε μόλις βγήκαν ας πούμε, άρχισαν να παρουσιάζονται αυτοκίνητα στην Ελλάδα, τον έμαθε οδηγό. Τον έναν τον έβαλε στη Στρατιωτική Σχολή, ήταν λιγάκι ατίθασος.²⁶⁹

Καταλήγοντας σ' ένα γενικό συμπέρασμα, διαπιστώνουμε ότι οι αστοί πρόσφυγες χωρίζονται σε δύο επαγγελματικές κατηγορίες. Η μια περιλαμβάνει τεχνίτες, εμπόρους και βιοτέχνες ενώ η άλλη, περιλαμβάνει ανειδίκευτους εργάτες που ασκούν χειρωνακτικές εργασίες για την εξασφάλιση του μεροκάματου.²⁷⁰

Οι άνδρες απορροφούνταν κυρίως σε βιομηχανίες δερμάτων, τροφίμων, ξύλου, στη μηχανουργία, ενώ μια μερίδα εργαζόταν στις οικοδομές. Τα επαγγελματικά δάνεια που χορήγησε η Ε.Τ.Ε. στους πρόσφυγες μικροβιοτέχνες και μικροέμπορους και η αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα στις πόλεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (1924-1925) δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες για τη δημιουργία μικροεπιχειρήσεων που είχε ως αποτέλεσμα την «περαιτέρω κατάτμηση του καταναλωτικού κοινού».²⁷¹

Πολλοί νέοι κλάδοι εμφανίστηκαν στην Ελληνική Βιομηχανία. Η παραγωγή των «ανατολικών ταπήτων» εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1923 και μέχρι το 1928 σημείωνε σημαντική αύξηση παραγωγής. Η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1915 με μήκος 1.000.000 τετραγωνικών πήχων και το 1929 είχε φτάσει τους 3.100.000 τετραγωνικούς πήχεις. Ταυτόχρονα, στην κλωστοϋφαντουργία παρατηρήθηκε σημαντική άνθηση, καθώς οι προσφυγικές βιομηχανίες κλωστοϋφαντουργίας που προστέθηκαν στις ήδη υπάρχουσες προσέδωσαν ιδιαίτερη ώθηση στον συγκεκριμένο κλάδο εισάγοντας νέα είδη στην αγορά. Τα βαμβακερά κοινής

²⁶⁹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π., μαρτυρία Α.Σ. από το Ικόνιο.

²⁷⁰ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 146.

²⁷¹ Μ. Ρηγίνος, ό.π., σ. 236-237.

χρήσης κατασκευάζονταν σε ποικιλίες άγνωστες έως τότε και η εισαγωγή τους από το εξωτερικό ελαττώθηκε.²⁷²

Η κλωστοϋφαντουργία και η βιομηχανία καπνού λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό με ανειδίκευτους μισθωτούς εργάτες. Για το λόγο αυτό απορροφούσαν και το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών εξασφαλίζοντάς τους χαμηλό αλλά σταθερό ημερομίσθιο. Αντίθετα οι άντρες λειτουργούσαν κυρίως ως ανεξάρτητοι επιχειρηματίες, οι οποίες όμως σε μεγάλο βαθμό απασχολούσαν στις επιχειρήσεις τους και κάποια μέλη της οικογένειάς τους.²⁷³

Οι προσφυγικές επιχειρήσεις διακρίθηκαν και στη Βιομηχανία ειδών διατροφής παρασκευάζοντας κονσέρβες, ζυμαρικά, είδη ζαχαροπλαστικής κ.ά., στη Βιομηχανία σιδηροσωλήνων, ηλεκτρικών εγκαταστάσεων, ενώ στον τομέα σμαλτωμένων (εμαγέ) ειδών, υπήρξε σχεδόν αποκλειστική η πρωτοβουλία των προσφύγων.²⁷⁴

Οι πρόσφυγες αποτέλεσαν, επίσης, σπουδαίο ανθρώπινο δυναμικό, καθώς έφεραν στην Ελλάδα ένα «νέο χάρισμα επιμονής, ζωτικότητας με ταυτόχρονη επίδειξη επιχειρηματικού πνεύματος».²⁷⁵ Τα στοιχεία αυτά αλλά και ο ιδιαίτερος ανθρώπινος χαρακτήρας τους, διαδραμάτισαν καταλυτικό ρόλο στη διαδικασία εγκατάστασής τους στην Ελλάδα και ευνόησαν στην ενσωμάτωσή τους στην Ελλαδική κοινωνία.²⁷⁶

Πολλοί από αυτούς που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις επεδίωξαν και πέτυχαν την επαγγελματική τους ανεξαρτησία σε συνδυασμό με την συγκυριακή απασχόληση των υπόλοιπων μελών της οικογένειας στην εξαρτημένη εργασία. Η επαγγελματική ένταξη αυτής της κατηγορίας προσφύγων πραγματοποιήθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να μεταβληθεί, σε μεγάλο βαθμό, η δομή απασχόλησης που επικρατούσε πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή.²⁷⁷

Ολοκληρώνοντας τη μελέτη για την επαγγελματική δραστηριότητα των αστών προσφύγων, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε σύντομα την περίπτωση της Θεσσαλονίκης, που συγκέντρωσε τουλάχιστον το 50% αυτού του πληθυσμού.²⁷⁸ Η πλειονότητα των προσφύγων προερχόταν από περιοχές όπου απασχολούνταν σε δικές τους επιχειρήσεις και μόνο ένα μικρό μέρος ήταν εργάτες. Οι αστοί αυτοί πρόσφυγες, σε σύντομο χρονικό

²⁷² Γ. Λαμπιδής, ό.π., σ. 158.

²⁷³ Μ. Ρηγίνος, ό.π., σ. 237.

²⁷⁴ Γ. Λαμπιδής, ό.π., σ. 158-159.

²⁷⁵ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 202.

²⁷⁶ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 202.

²⁷⁷ Μ. Ρηγίνος, ό.π., σ. 238.

²⁷⁸ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 145.

διάστημα, πριν καταβληθούν οι αποζημιώσεις είχαν καταφέρει να ανελιχθούν στην επαγγελματική ιεραρχία της Θεσσαλονίκης.²⁷⁹ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει σε έκθεσή της η Κοινωνία των Εθνών, το 1926 από τα 82 μέλη της Ένωσης Βιομηχάνων Μακεδονίας τα 12 ήταν πρόσφυγες. Στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο σε σύνολο 1.200 μελών, οι 300 ήταν πρόσφυγες και στο Βιοτεχνικό Επιμελητήριο από τα 6.700 μέλη, τα 2.700 ήταν πρόσφυγες.²⁸⁰ Ο νόμος 3142 του 1924 «περί παροχής οικονομικής ενισχύσεως, εγγυήσει της ελληνικής πολιτείας εις ομογενείς πρόσφυγας, μικροεπαγγελματίας οργανωμένους εις ομάδας και εις αστικούς συνεταιρισμούς μικροβιομηχάνων και χειροτεχνών»,²⁸¹ αποτέλεσε τη μόνη απευθείας επαγγελματική βοήθεια προς τους αστούς πρόσφυγες²⁸² και πυροδότησε την άνθηση μικρών επιχειρήσεων. Ενισχύθηκε ιδιαίτερα μάλιστα η ταπητουργία, καθώς άνοιξαν κέντρα μαθητείας και ήδη το 1920 υπήρχαν 15 μονάδες που απασχολούσαν 500 εργάτες. Ο κλάδος αυτός εξαφανίστηκε λόγω της οικονομικής κρίσης το 1929.²⁸³

Την περίοδο 1924-1925 υπήρξε σημαντική οικοδομική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη. Στην πυρίκαυστο ζώνη κατασκευάστηκαν 2.000 μεγάλα κτίρια και τα υψηλά ημερομίσθια των εργατών (110 δρχ. την ημέρα) έδιναν καταναλωτική δύναμη στο εργατικό δυναμικό που με τη σειρά του συντηρούσε την τάξη των βιοτεχνών και των μικροεμπόρων.²⁸⁴ Συνολικά 13.000 πρόσφυγες αναφέρονται στους καταλόγους των επαγγελματικών σωματείων, εκ των οποίων οι 7.000 ήταν ανειδίκευτοι εργάτες και πολλοί με αστική επαγγελματική παράδοση.²⁸⁵ Η περίοδος 1920-1940 υπήρξε περίοδος εκβιομηχάνισης της Θεσσαλονίκης γεγονός που ενισχύεται από την πολλαπλή συνεισφορά των προσφύγων στην τοπική οικονομία.²⁸⁶

Θα αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένα παραδείγματα Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι ανέπτυξαν σημαντικές επιχειρηματικές δραστηριότητες στη Θεσσαλονίκη. Οι επιχειρηματίες αυτοί ήταν ήδη αξιόλογοι στον τόπο τους. Ο Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης, γιος ράφτη από την Προύσα, είχε ήδη δραστηριοποιηθεί στη γενέτειρά

²⁷⁹ Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 119.

²⁸⁰ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 145.

²⁸¹ Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 119.

²⁸² Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 147.

²⁸³ Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 119 και Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 147.

²⁸⁴ Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 147.

²⁸⁵ Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 119 και Κοινωνία των Εθνών, ό.π., σ. 145.

²⁸⁶ Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 119.

του στη βιοτεχνία υφασμάτων. Σε μικρή ηλικία δημιούργησε μεταξουργείο στην Προύσα, το οποίο ξαναέστησε το 1925 στη Θεσσαλονίκη. Η μεταξουργική του επιχείρηση μετατράπηκε το 1931 σε αξιόλογη βιομηχανία με την επωνυμία «Μακεδονική Μεταξοϋφαντουργία ΗΛΙΟΣ».²⁸⁷ Η οικογένεια Ακκά από τη Σμύρνη ασκούσε δραστηριότητες στο εμπόριο δημητριακών και βαμβακιού, ενώ στη Θεσσαλονίκη συνέχισε τις δραστηριότητες της στο εμπόριο αλεύρων και δημιούργησε κλωστοϋφαντουργικές επιχειρήσεις διεθνών προδιαγραφών. Τέλος, ο Αθηνόδωρος Αθηνόδωρου από τη Ραιδεστό, ασχολείτο με το εμπόριο γαλακτοκομικών, ενώ στη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιήθηκε στο καπνεμπόριο και τις κτηματικές επιχειρήσεις.²⁸⁸ Εξίσου σημαντική είναι και η δραστηριοποίηση προσφυγικών οικογενειών, όπως οι οικογένειες Χατζόπουλου, Ευθυμιάδη, Χαϊτογλου, που δημιούργησαν εμπορικά καταστήματα και βιοτεχνίες που εξελίχθηκαν σε μεγάλες επιχειρήσεις μεταπολεμικά, οι οποίες όμως δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς.²⁸⁹

Ωστόσο θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε αποκλειστικό παράγοντα ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα της πόλης την έλευση των προσφύγων, καθώς ήδη από το 1913 υπήρχε άνοδος της επενδυτικής δραστηριότητας.²⁹⁰ Την περίοδο 1920-1928 η πλειονότητα των κατοίκων της Θεσσαλονίκης προσανατολίστηκε στον δευτερογενή τομέα της οικονομίας, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της εγγύς περιοχής ασκούσε δραστηριότητες στον πρωτογενή και λιγότερο στον τριτογενή τομέα. Οι πρόσφυγες δεν έφεραν αποσκευές αλλά «μια επαγγελματική αξιοσύνη», γνώσεις στη βιοτεχνία και τη γεωργία και μια παράδοση που υπήρξε πολύτιμη στην εξέλιξη του κράτους και τη διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας. «Παρά τις φοβερές δοκιμασίες ο ελληνισμός της Μ. Ασίας δεν χάθηκε: έγινε μόνο πρόσφυγας».²⁹¹

²⁸⁷ Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 120 και Ε. Χεκίμογλου, *Επαγγελματικές πτυχές της εγκατάστασης των προσφύγων, στο Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη 1920-1940*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 132.

²⁸⁸ Ε. Χεκίμογλου, *Επαγγελματικές πτυχές*, ό.π., σ. 133-135.

²⁸⁹ Α. Μαχαίρα, ό.π., σ. 121-122.

²⁹⁰ Αλ. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 60.

²⁹¹ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 209.

Μνήμες και παραδόσεις προσφύγων

Οι πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα, μετά την τραγωδία του 1922, δεν αποτελούσαν ενιαίο σύνολο και προέρχονταν από όλα τα μέρη του Ελληνικού κόσμου. Από τις ακτές της Μικράς Ασίας, τη Μαύρη Θάλασσα, τον Καύκασο, την Ανατολική Θράκη κατέφθαναν ταλαιπωρημένοι, λιμοκτονούντες άνθρωποι, με ελάχιστα χρειώδη και μοναδικό κοινό στοιχείο τα βάσανα και τον ξεριζωμό τους από τις πατρογονικές εστίες. Γι' αυτούς η «Ελλάδα», που τώρα αποτελούσε τη νέα πατρίδα, ήταν σε γενικές γραμμές άγνωστη.²⁹² «Δεν ξέραμε. Εγώ δεν ήξερα τίποτα για την Ελλάδα. Δεν ξέραμε. Αλλά όταν ήρθαν τα βαπόρια και μας παίρνανε, ήρθαν να πάρουν τον πληθυσμό, έλεγαν θα πάμε στην Ελλάδα. Εκεί δεν έχουμε φόβο».²⁹³ Ήταν αρκετοί αυτοί που δεν γνώριζαν που βρισκόταν στον χάρτη η Ελλάδα, αλλά όπως έλεγαν θεωρούσαν τους εαυτούς τους πραγματικούς Έλληνες, «*Ήμασταν Ορθόδοξοι, πραγματικοί Έλληνες*».²⁹⁴

Τι ήταν όμως αυτό που τελικά μας έμεινε ουσιαστικά από τη Μικρά Ασία; Η μνήμη της καταστροφής, το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και της Ελλάδας των δύο ηπείρων, οι φωτογραφίες των Μικρασιατών στις πατρίδες τους, οι φωτογραφίες της άφιξης των προσφύγων; Η μας έχουν μείνει τελικά όσα οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους;

Όταν οι πρόσφυγες έφθασαν στην Ελλάδα, έφεραν μαζί τους παράξενα ρούχα, άγνωστα έθιμα, τραχιές διαλέκτους, γεύσεις, χορούς, νέες μεθόδους καλλιέργειας, την ταπητουργία και έναν κοσμοπολιτισμό άγνωστο στην Ελλάδα ως τότε.²⁹⁵ Μύθοι, παραμύθια, τραγούδια, ξανάφερναν στο νου τις μνήμες της πατρίδας και εξακολουθούσαν να λέγονται σε αφηγήσεις και να τραγουδιούνται σε εκδηλώσεις. Η μνήμη αποτελούσε τον σύνδεσμο με την προηγούμενη ζωή τους, το μέσο για μια πολιτισμική επιβίωση, χωρίς το οποίο η ταυτότητά τους θα αφανιζόταν.²⁹⁶ Η Λίτσα Μιχελή αναφέρει πως η ύπαρξη της Μικρασιατικής ταυτότητας εξαρτάται από τη μνήμη, η οποία με τα σειρά της θα δώσει τη θέση της στην Ιστορία.²⁹⁷

Η μνήμη λειτούργησε ως μέσο επιβίωσης των στοιχείων που συνέθεταν την προσφυγική ταυτότητα. Δημιουργήθηκε ένας νοερός χώρος μέσα στον οποίο οι πρόσφυγες οροθετούσαν τα περιθώρια στα οποία μπορούσαν να ξεχωρίσουν του εαυτούς τους σε σχέση με τους έξωθεν ομοεθνείς τους. Ταυτόχρονα όμως διατηρούσαν άρρηκτους δεσμούς με τα βιώματα του παρελθόντος. « Η μνήμη αποτελεί αντικείμενο ευσέβειας και μοιάζει να είναι τυφλή για όλους εκτός από την ομάδα που συνέχει. Με άλλα λόγια, υπάρχουν τόσες μνήμες, όσες και οι κοινότητες η μνήμη είναι από τη φύση της πολλαπλή και ωστόσο

²⁹² Μ. Mazower, , ό.π, σ. 426.

²⁹³ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Ο.Κ , από τη Νικομήδεια.

²⁹⁴ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Ο.Κ , από τη Νικομήδεια.

²⁹⁵ Μ. Mazower, ό.π, σ. 426

²⁹⁶ Κ. Θεολόγου, ό.π, σ. 212.

²⁹⁷ Λ. Μιχελή, Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου, Αθήνα 1992, σ. 11.

ιδιαίτερη, συλλογική, πολύπτυχη, αλλά και μοναδική... Η μνήμη ριζώνει στο τσιμέντο, σε χώρους, σε χειρονομίες, σε εικόνες και σε αντικείμενα... Η μνήμη είναι απόλυτη, ενώ η ιστορία μπορεί να συλλάβει μονάχα το σχετικό»²⁹⁸, αναφέρει ο Κ. Θεολόγου σε μια ενδιαφέρουσα ερμηνεία της λειτουργίας της μνήμης.

Οι πρόσφυγες διηγούνταν τα βάσανά τους και οι πληγωμένες μνήμες τους ήταν αυτό που τους συνέδεε μεταξύ τους αλλά και με το παρελθόν τους, με τον ξεριζωμό από τον γενέθλιο τόπο τους, που σήμανε και την τελευταία πράξη της τρισχιλιετούς παρουσίας του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία. Τον Σεπτέμβριο του 1922 η Σμύρνη, μια από τις πιο κοσμοπολίτικες πόλεις της Μεσογείου, χάθηκε, αλλά το πνεύμα της επέζησε μέσα από χιλιάδες πρόσφυγες που άλλαξαν την Ελλάδα. Ο κοσμοπολιτισμός της Σμύρνης και οι παραδόσεις των τόπων της Μικράς Ασίας δεν χάθηκαν, αλλά άνθισαν σε νέες περιοχές.²⁹⁹

Η Σμύρνη με την προκουμαία μήκους δύο χιλιομέτρων, το περίφημο Quai (Κε) με τις τράπεζες, τα τελωνεία, τα προξενεία, τα πολυτελή ξενοδοχεία, τα εστιατόρια, τα καφέ μπαρ, τα θέατρα και τα σινεμά που πρόβαλαν τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της, έσφυζε από μια πλούσια κοινωνική ζωή με χορούς, μουσικά απογεύματα και βραδιές σε πολυτελή σαλόνια Αρμενίων και Ελλήνων.³⁰⁰ *Το σινεμά ήταν στην παραλία. Το Καφέ μπαρέ... Εκεί στο καφέ μπαρέ το βράδυ βγαίνανε οι νταντές με τα μωρά. Αυτές οι πλούσιες δεν τα προσέχανε.*³⁰¹ θυμάται ο Στ.Δ., γεννημένος στον Κουκλουτζά, κοντά στη Σμύρνη. Η Σμυρνιά Γ.Κ. δεν έπαψε να νοσταλγεί τις ελευθερίες που απολάμβαναν οι γυναίκες στη Σμύρνη. *Όλα ελεύθερα λέει, δεν είχε να την περιορίσεις... οι Τούρκοι είχαν άλλο μαχαλά, στο ίδιο μέρος, στον ίδιο τόπο κι εμείς είμαστε στο μαχαλά μας. Δεν μπορούσαν να μας πούν τίποτα. Μετά έγινε άγριος διωγμός αφορισμένος.*³⁰²

Δεν ήταν όμως μόνο η κοινωνική ζωή, η παιδεία για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και Θράκης ήταν όρος «εθνικής ύπαρξης». Υπήρχε εκτεταμένο σχολικό δίκτυο και λειτουργία φημισμένων ιδρυμάτων, όπως η Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Πόλη, το Φροντιστήριο Τραπεζούντας, η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, η Ακαδημία των Κυδωνιών, που φανερώνουν την εκπαιδευτική ανάπτυξη. Είναι αξιοσημείωτες οι αναφορές στο μορφωτικό επίπεδο των Σμυρνιών.³⁰³ *Και ο συγχωρεμένος ο άντρας μου, λέει η Α.Ζ, πήγε στην Ευαγγελική Σχολή, στη Σμύρνη. Ο ξάδερφός του ηβγήκε αξιωματικός του στρατού... Αχ, πήγαιναν Ευαγγελική Σχολή, ήταν πρώτη στη Σμύρνη.*³⁰⁴

Η προσφυγοπούλα Κ.Α περιγράφει εξίσου νοσταλγικά το χωριό της το Ρύσιον της Μ. Ασίας, *Το χωριό μου ήτανε πάρα πολύ ωραίο, όπως το θυμάμαι εγώ, πολύ εύπορο, πολύ καλό κόσμο είχε, είχε σχολείο, είχε τέσσερις εκκλησίες*³⁰⁵, ενώ ο Α.Χ μας δίνει μια εικόνα

²⁹⁸ Κ. Θεολόγου, ό.π., σ. 213.

²⁹⁹ Α. Κιτρόεφ, *Σμύρνη 1900-1922, στο Σμύρνη. Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης 1900-1922*, ό.π. σ. 28.

³⁰⁰ Α. Κιτρόεφ, *Σμύρνη 1900-1922, στο Σμύρνη. Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης 1900-1922*, ό.π. σ. 22.

³⁰¹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Στ.Δ από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης.

³⁰² Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Γ.Κ από τη Σμύρνη.

³⁰³ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π, σ. 98.

³⁰⁴ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Ζ από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης.

³⁰⁵ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Κ.Α από το Ρύσιον.

της Προύσας, των δραστηριοτήτων της και του φυσικού της πλούτου. *Η Προύσα είχε πέντε εργοστάσια, μεταξοεργοστάσια, κουκούλια έφτιαναν κι ένα καπνομάγαζο... μερικοί είχανε κανα δυό αμπέλια... το καλύτερο κλίμα είναι η Προύσα, δεύτερο είναι η Κόνια. Στην Προύσα τα πρώτα. Τώρα ακόμα να πάς, να φας ροδάκινα, μήλα, σταφύλια, πράγμα αγνό, μοσχοβολάει . Είναι φρούτα καλά, είχαν καστανιές, είχαν κάστανα μεγάλα... τώρα δεν υπάρχουν τέτοια, τίποτα και νερά, έχει νερά κρύα... όλο βρύσες έχουν παντού και πίνεις νερό και παγωμένο... και είναι και τα λουτρά εκεί. Τα λουτρά ήτανε ζεστά, θεραπευτικά... όταν έχεις έλκη στο στομάχι μέσα, ο,τι έχεις, άμα πιείς κείνο το νερό θεραπεύεται, γίνεσαι περδίκι... όλο λουτρά, πολλά λουτρά είχανε.*³⁰⁶

Ο λαϊκός πολιτισμός , η μουσική, το τραγούδι, ο χορός , τα έθιμα των Μικρασιατών πλούτισαν την ελληνική παράδοση και μεταφέρονται, μέσα από τις αφηγήσεις τους. *Πανηγύρια κάναμε... φέρνανε καμήλες να παλεύουνε στο πανηγύρι... για ψυχαγωγία... Γλεντούσαν εδώ. Κι όταν ερχόντουσε σε κέφι, μπορεί και μια μέρα, και δυό μέρες, να κάθονται να γλεντάνε... Γλεντούσε ο κόσμος, έπινε πολύ εκείνα τα χρόνια³⁰⁷, ...τα βράδια πήγαινε και διασκεδάζε ο μπαμπάς μου σ'ένα καφέ- σαντάν.. και ο Αρμένιος ήταν οργανοπαίχτης³⁰⁸. Γεννήθηκα μέσα στη μουσική, ναουρίστηκα με μουσική, οι απαντήσεις μου όταν έκλαιγα (για) τίποτα με καθησύχαζαν με μουσική, ύστερα μεγαλώνοντας, ανακάλυψα ότι έχω φωνή... γαλουχήθηκα με μουσική³⁰⁹. Οι πρόσφυγες τραγουδούσαν, χόρευαν και τις συνήθειές τους αυτές δε λησμόνησαν να τις φέρουν στη νέα πατρίδα, ... ο ένας έφερε το ούτι του... άλλος έφερνε το βιολί του... άλλος έπαιρνε το κανονάκι, άλλος έπαιρνε το νταιρέ (είδος ντεφιού)... Το Ντουμπερλέκι δεν το φέραμε, διότι ήτανε πήλινα τότε τα ντουμπερλέκια, ήταν βαριά και δε μπορούσαμε και θα σπάγανε και στο δρόμο³¹⁰. Το όργανο της Μικράς Ασίας, ήταν το σαμπούρι, το βιολί, το ούτι³¹¹ και συχνά τραγουδούσανε για τη χαμένη τους πατρίδα, Όποιος απάει θα ξεχάσει... Τον πόνο που έχει στην καρδιά και δια μιας θε να φωνάζει χαριτωμένε Κουκλουτζά. Για σε αρνήστηκα της Σμύρνης τα χωριά και στα ψηλά σου τα βουνά θα ζήσω πια³¹². Ο πιο ανεπτυγμένος σε σχέση με την Ελλάδα αστικός πολιτισμός της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, μεταφυτεύθηκε και προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες.*

Οι πρόσφυγες όμως δεν έφεραν μόνο τη λαϊκή τους παράδοση, έφεραν ακόμη γεύσεις πρωτόγνωρες, Ανατολίτικες, *Ντολμαδάκια γιαλαντζί ήτανε της Αρετσούς... Μαγειρεύαμε ιμαμ μπαϊλντί, μαγειρεύαμε μουσακά. Ε! κρεατικά πολλά δεν τρώγαμε... αλλά απ' όλα τα φαγιά μαγειρεύαμε³¹³, τα σουτζουκάκια είναι σμυρνέικο. Εκείνο άμα ζες να το φτιάξεις μοσχοβολάει και από γλυκά;... του κουταλιού, από κεράσια και τέτοια, από σταφύλια... φτιάχναμε συνέχεια. Τα βάζα ήτανε γεμάτα. Φτιάχνανε περισσότερο πετιμέζι... το*

³⁰⁶ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Χ από την Προύσα.

³⁰⁷ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Λ.Κ από τη Σμύρνη.

³⁰⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Σ από τη Σμύρνη.

³⁰⁹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Σ από το Ικόνιο.

³¹⁰ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Σ από το Ικόνιο.

³¹¹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Λ. Κ από τη Σμύρνη.

³¹² Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Ζ από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης.

³¹³ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Κ.Α από το Ρύσιον.

βάζαμε στο πιάτο, το βουτάγαμ' και τρώγαμε ³¹⁴, πάρα πολλά γλυκίσματα κάμνανε. Ένα σουμσόρι το λέγανε. Ένα οκτάντζεκμέ, ένα σαλίμπορμά. Το οκτάντζεκμέ είναι αυτό που λέμε παραλί. Ρίχνουν βούτυρο με καρύδι και κανέλα, στρίβουνε τη φυλλόβεργα, γυρίζει γυρίζει κι ύστερα το μαζεύουν και τραβάν' τη φυλλόβεργα και γίνεται αυτή η φουρσαρμόνικα, το βάζανε, το φέρνουν έτσι και γύρω - γύρω στο ταψί. Το σαμσόρι ήτανε ένα είδος του μπακλαβά. Ρίχνανε το φύλλο, ψιλά φύλλα ανοίγανε, τους ανοίγανε το φύλλο, το βουτυρώνανε και ρίχναν' την κανέλλα με το καρύδι, το κάμναν' λωρίδες - λωρίδες κι ύστερα τις λωρίδες τις γυρίζαν μια απ' εδώ μια από 'κει, μια από 'κει κι έκαμνε ένα τριγωνάκι. Και ήταν ένα είδος μπακλαβά. Πώς είναι τα τριγωνάκια εδώ. Το σαλίμπορμά επίσης πάλι έτσι αλλά εκτεθειμένο, ανοιχτό. Επίσης κι αυτό. Κάμνανε πολλά γλυκά. Αρχίζαν' από το τριαντάφυλλο... αυτοί κάνανε τα γιατροσόφια τους. Κάνανε πολύ τριαντάφυλλο γλυκό αφ' ενός να κεράσουνε και το δεύτερο είναι ενεργητικό. Μας δίνανε από ένα κουτάλι και από ένα ποτήρι νερό το πρωί, το Μάιο τώρα, για να ενεργηθούμε, να καθαρίσουμε. Αρχίζαμε το καρύδι, το είχανε τονωτικό... Κάνανε τα ρετσέλια τους, από σύκα, κάνανε τα πετιμέζια τους, πολλά πετιμέζια και μέσα στο πετιμέζι ρίχνανε κυδώνια, ρίχνανε μελιτζανάκια... ³¹⁵

Τις δυσκολίες τουλάχιστον στην αρχή τις ανέχονταν με την ελπίδα, ότι η παραμονή τους στην Ελλάδα, ήταν προσωρινή. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία της Α.Ζ.: *δεν πήρανε πολλά πράγματα. Άλλοι τα χώνανε στη γη, να είχαν μαλαματικά άμα είχαν λεπτά, άλλοι σκάβανε το τζάκι, ... καθεμιά όπου μπορούσε πήγαινε και τα 'κρυβε*³¹⁶ με την ελπίδα της επιστροφής. Προπαντός ο πατέρας μου, ... έλεγε, «θα φύγουμε, θα φύγουμε», όλο «θα φύγουμε», έλεγε... και πατρίδα μέχρι τα τελευταία του τη Μικρά Ασία θεωρούσε.³¹⁷ Άλλοι αναπολούσαν την πατρίδα τους, θεωρώντας, ότι και στη φυλακή να γεννηθείς, αυτή θεωρείς πατρίδα, χίλια χρόνια εκεί που γεννηθείς στη φυλακή, τη φυλακή θυμάσαι... Η πατρίδα είναι το μεγαλύτερο πράγμα³¹⁸. Ακόμη και χρόνια μετά, την απελευθέρωση δεν την κατανοούσαν, *Γιατί απελευθέρωση δεν μπορώ να το καταλάβω ακόμα. Γιατί απελευθέρωση; Είχαμε όλα μας τα καλά, όλη μας την ησυχία. Τι απελευθέρωση. Μπορεί να πει κανείς ότι ήμασταν πιο απελευθερωμένοι από την Ελλάδα. Εμείς είχαμε περιουσίες...*³¹⁹

Οι μαρτυρίες των Μικρασιατών φανερώνουν, ότι η ελπίδα της επιστροφής και η νοσταλγία της χαμένης πατρίδας, διατηρήθηκε για χρόνια. Ακόμη και αρκετά χρόνια μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης, δεν είχαν συνειδητοποιήσει όλοι τον οριστικό αποχωρισμό τους από τον τόπο που γεννήθηκαν και θεωρούσαν πατρίδα. *Υπάρχει το τραγούδι της ελπίδας. Περιμένω το καράβι, θα μας φέρει, θα μας πάει πίσω. Περιμένω, περιμένουμε ακόμα να πάμε πίσω. Και θα πάμε... Δεν μπορεί να μην πάμε. Η ιστορία δεν μπορεί. Η ιστορία αλλάζει... Οι Ίωνες ζουν, ελπίζουν και πιστεύουν, ότι μια μέρα θα*

³¹⁴ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Κ από τη Σμύρνη.

³¹⁵ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Α.Σ από το Ικόνιο.

³¹⁶ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία της Α.Ζ από τον Κουκλουτζά της Σμύρνης.

³¹⁷ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία της Αθ.Σ από τον Ελιγμό Προύσας.

³¹⁸ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Γ.Κ από τη Σμύρνη.

³¹⁹ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Γ.Γ Αρμουτλί Νικομήδειας.

γεννηθεί ένα άλλο παιδί από τη Βόρεια Ελλάδα που θα ξαναστείλει τους «Πέρσας» στην Περσία. Δηλαδή ένας νέος Μέγας Αλέξανδρος για να πάμε πάλι πίσω³²⁰

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας έφεραν μαζί ,λοιπόν, τον πολιτισμό τους, τις εμπειρίες και την παράδοσή τους. Η νέα γενιά μεγάλωσε με τον πόνο και τις τραυματικές εμπειρίες της στρατιωτικής ήττας, του ξεριζωμού, της κοινωνικής και οικονομικής αναστάτωσης. «Συμφορές, ξεριζώματα και μεταναστεύσεις πληθυσμών, αναστατώσεις της οικονομικής ζωής των ανθρώπων, αναστατώσεις και συγκρούσεις των ιδεών, τραύματα ψυχικά- αυτά ήταν η νιότη μας» έγραφε χαρακτηριστικά ο Μικρασιάτης Ηλίας Βενέζης.³²¹

Οι πρόσφυγες είχαν ζήσει σε τόπους με πολιτισμική παράδοση πολλών αιώνων, την οποία μετέφεραν στη «νέα» τους πατρίδα. Οι αναμνήσεις τους από την πατρίδα, το εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο, η τεχνογνωσία τους επέτρεπαν να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους. Η μουσική τους, επηρέασε τον τρόπο έκφρασης των λαϊκών στρωμάτων και αναδείχτηκε στη λαϊκή μουσική της πόλης, των φτωχών τάξεων και του κοινωνικού περιθωρίου . Το συμφωνικό τραγούδι κυριάρχησε ως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 στη λαϊκή μουσική σκηνή της χώρας.³²² Στον πνευματικό χώρο έκαναν εξίσου αισθητή την παρουσία τους. Οι λογοτέχνες Γιώργος Σεφέρης, Ηλίας Βενέζης, Στρατής Δούκας, η Διδώ Σωτηρίου, ο λογοτέχνης και ζωγράφος Φώτης Κόντογλου, ο μουσικός Μανώλης Καλομοίρης, είναι μόνο κάποιοι από τους Μικρασιάτες που διέπρεψαν στα γράμματα και τις τέχνες και συνέβαλαν στην εξέλιξη της ελληνικής παιδείας.³²³

Το προσφυγικό στοιχείο και οι πνευματικοί του εκπρόσωποι άσκησαν σημαντική επιρροή στο πολιτιστικό και πνευματικό επίπεδο της χώρας, καθώς ο πληθυσμός που προσέφυγε στην Ελλάδα, έφερε μια νέα αντίληψη, τόσο πνευματική, όσο και πολιτιστική.³²⁴ Έτσι δεν θα ήταν λανθασμένο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα, ότι η προσφορά των προσφύγων συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας.

³²⁰ Ιστορικό Αρχείο, ό.π, μαρτυρία Δ.Σ από το Αϊδίτι

³²¹ Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π, σ. 98

³²² Γ. Γιαννακόπουλος, ό.π, σ. 99

³²³ Γ. Λαμπρίδης, ό.π., σ. 189-208

³²⁴ Γ. Λαμπρίδης, ό.π., σ. 177

Συμπεράσματα

Με τη Μικρασιατική καταστροφή, τερματίστηκε οριστικά η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας. Το όνειρο της δημιουργίας μιας Μεγάλης Ελλάδας, που ξεκίνησε το 1843 και περιελάμβανε σημαντικό μέρος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και όλο τον ελληνικό πληθυσμό που βρίσκονταν σε τούρκικες επαρχίες, έχει πλέον χαθεί. Η υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης και η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών, δημιούργησε μια νέα πραγματικότητα για τη χώρα, στην οποία η επεκτατική και αλυτρωτική πολιτική δεν είχε θέση.³²⁵

Η μικρασιατική καταστροφή όμως δεν τερμάτισε μόνο μια περίοδο, αλλά έγινε η αφετηρία μιας νέας. Η απορρόφηση εκατομμυρίων Ελλήνων με διαφορετική ιδιοσυγκρασία, νοοτροπία και συνήθειες από τους γηγενείς κατοίκους επέφερε μεταβολή των πληθυσμιακών δεδομένων. Μια μεταβολή που επέδρασε καθοριστικά στην πολιτιστική, κοινωνική και πολιτική διάρθρωση της χώρας.

Η περίοδος της άφιξης, αποτελεί μια από τις πιο οδυνηρές στην ιστορία της χώρας. Στις 18.9.1922 η *εφημερίδα των Βαλκανίων* περιέγραφε το προσφυγικό δράμα: «...*Ερριμένοι τήδε κακείσαι, άνδρες, γυναίκες, γράϊαι, γέροντες, παιδιά, ληστευόμενοι αναισχύντως κατά την αποβίβασιν των εις το τελωνείον... εις μάτην αναμένουν μίαν χειρονομίαν, η οποία να ανακουφίσει τα δεινά των...*». ³²⁶ Ενδεείς, πεινασμένοι, οι περισσότεροι άρρωστοι και σε άθλια κατάσταση στοιβάζονταν στα λοιμοκαθαρτήρια. «*Στα λοιμοκαθαρτήρια πεθαίνουν εκατοντάδες. Η δυσεντερία, ο τύφος έκαμαν θραύση*»³²⁷

Η έλευσή τους επέφερε πληθυσμιακές και χωρικές ανακατατάξεις σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Η πιο αντιπροσωπευτική περίπτωση είναι αυτή της Θεσσαλονίκης, που δικαίως έχει χαρακτηριστεί «πρωτεύουσα των προσφύγων» από τον Γιώργο Ιωάννου. Οι πρόσφυγες «έχουν αρχίσει να συρρέουν σ' αυτή την ευλογημένη πόλη σχεδόν αμέσως μετά την απελευθέρωσή της. Από το 1914 αρχίζουν να έρχονται. Και μέσα σε μια δεκαετία από τότε απαρτίζεται το μέγα και πολυποίκιλο προσφυγικό πλήρωμα και η Θεσσαλονίκη ξεκινάει. Οι παλιοί ολοένα φεύγουν και οι νέοι κλιμακώνονται κατά γενιές. Σήμερα κανείς δεν λέει ότι είναι «πρόσφυγας», αλλά ίσως λέει, εάν ερωτηθεί με επιμονή, ότι είναι «προσφυγικής καταγωγής». Κι αυτό, όχι γιατί έχουν ξεχάσει ή δεν ξέρουν τις προγονικές κοιτίδες – όχι, αυτό μένει άσβεστο πάντα κι επιδιώξιμο – αλλά γιατί νιώθουν εντόπιοι, πολύ δεμένοι πια μ' αυτόν τον τόπο, ο οποίος από κάθε άποψη έχει περιέλθει στα χέρια τους. Και έχει περιέλθει εξαιτίας της εργατικότητας και της καρτερικότητάς των. Λοιπόν, σήμερα το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων αυτής της πολιτείας είναι ψυχή τε και σώματι «Θεσσαλονικείς». Προσφυγικής καταγωγής Θεσσαλονικείς. Και αγαπούν αυτή την πόλη όσο και τις πατρίδες των προγόνων τους».³²⁸

³²⁵ Γ. Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τ.Α, Αθήνα 1974, σ.9

³²⁶ Γ. Αναστασιάδης, *Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα των προσφύγων*, εφ. *Μακεδονία*, 8.6.2008

³²⁷ Κοινωνία των Εθνών, ό.π, σ. 13

³²⁸ Γιώργος Ιωάννου, *η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα 1984, σ. 46

Η εγκατάστασή τους άλλαξε ριζικά την πληθυσμιακή σύνθεση της πόλης, που έχασε οριστικά τον πολυεθνικό χαρακτήρα της. Ταυτόχρονα, ο χωρικός μετασχηματισμός ήταν αναπόφευκτος. Πρόσφυγες από τη Σμύρνη, το Ικόνιο, το Αϊβαλί, την Προύσα και κάθε γωνιά της Μικράς Ασίας, χιλιοβασανισμένοι, έφτασαν στην πόλη και δημιούργησαν τις γειτονίες της, τους συνοικισμούς της Τούμπας, της Αρετσούς, της Καλαμαριάς, της Άνω Πόλης, της Τριανδρίας και τόσους άλλους που «μεταμόρφωσαν» τη Θεσσαλονίκη σε «προσφυγόπολη» και παράλληλα ανέδειξαν νέες κοινωνικές και πολιτισμικές αντιθέσεις.

Και πάλι ο Γιώργος Ιωάννου γράφει: «Φέρνω στο νου μου μια συγκεκριμένη προπολεμική γειτονιά και θυμούμαι, όσο μπορώ, τους ανθρώπους που περιείχε. Είχε οικογένειες από τη Σμύρνη, από την Πέργαμο, από την Πάνορμο, τη Σηλύβρια, τη Ραιδεστό, την Κεσσάνη, τις Σαράντα Εκκλησιές, την Αδριανούπολη- την Αντριάνα, όπως την έλεγαν τρυφερά-, τη Φιλιπούπολη, τη Βάρνα, το Μοναστήρι, το Κρούσοβο, τη Γευγελή, την Κορυτσά, ακόμη και το Πλοέτσι. Όλοι τους, όχι μόνο είχαν να διηγηθούν ιστορίες πολλές, δυστυχίας και καταδίωξης, ακόμα και ευτυχίας, αλλά ήταν φορείς πανάρχαιων λαϊκών πολιτισμών και τρόπων ζωής, που καθώς είχαν μείνει σχεδόν χωρίς αντικείμενο και πεδίο δράσης συγκρούονταν μέσα τους, αλλά και με τον πολιτισμό του πλησίον. Εκεί μέσα πάντως εκυοφορείτο η σημερινή Θεσσαλονίκη, η νέα μορφή της, η νοοτροπία και ο ψυχισμός της. Μέσα σ' εκείνα τα στριμώγματα γεννήθηκε πανίσχυρο το όνειρο της όσο το δυνατό πιο ξεχωριστής και ανεξάρτητης στέγασης, και μέσα σε κείνη την καταπάτηση και την ισοπέδωση των ατόμων η ζωηρότατη επιθυμία για σπουδές και οικονομική αποκατάσταση.»³²⁹ Χρειάστηκαν αρκετά χρόνια για να συνειδητοποιήσουν οι γηγενείς ότι οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν απειλή. «Χρειάστηκε ο πόλεμος της Αλβανίας, που λειτούργησε σαν μεγάλο χωνευτήριο, για να πάψει η λέξη πρόσφυγας να είναι πλέον βρισιά»³³⁰

Ο προσφυγικός κόσμος αφομοιώθηκε με εξαιρετική ταχύτητα και ευστάθεια. Πόλεις ολόκληρες και χωριά εποίκιστηκαν με πρόσφυγες συμβάλλοντας στην εθνική ομοιογένεια της χώρας. Ο Ελ. Βενιζέλος, τόνιζε το 1929, το επίτευγμα της εθνικής ομοιογένειας: «*Αν δεν πλανώμαι, ... δεν υπήρξε ποτέ εθνικόν ελληνικόν κράτος εξίσου μεγάλον, όπως αυτό το οποίον έχομεν σήμερον. Διεμορφώσαμεν αυτοκρατορίας και επι της Μακεδονικής εποχής και εις την Βυζαντινήν περίοδον, αλλ' ήσαν αυτοκρατορίαί ελληνικάί, δεν ήσαν καθαρώς εθνικόν ελληνικόν κράτος και μάλιστα τόσον ομοιογενές, ίσως είναι το πλέον ομοιογενές εθνικόν κράτος της σημερινής Ευρώπης*»³³¹

Στις πόλεις και στα χωριά έφεραν μαζί τους τα ήθη, τα έθιμα, τα τραγούδια, τους χορούς, τη μουσική και τη λαογραφία τους. Δραστηριοποιήθηκαν ως αγρότες, βιοτέχνες, έμποροι και χάρη στο επιχειρηματικό τους πνεύμα και τις προοδευτικές αντιλήψεις τους, ξεχώρισαν. Κορυφαίοι επιστήμονες και άνθρωποι των γραμμάτων προέρχονταν από τη Μικρά Ασία. Ο πολιτισμός των Μικρασιατών δεν χάθηκε, μεταφέρθηκε μέσα από τις μνήμες και τις παραδόσεις στη νέα πατρίδα και τελικά έγινε αναπόσπαστο κομμάτι της.

³²⁹ Γιώργος Ιωάννου, *η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα 1984 σ.39

³³⁰ Κ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 445

³³¹ Γ. Λαμνίδης, *ό.π.*, σ 105

Βιβλιογραφία

Οι μαρτυρίες των προσφύγων προέρχονται από το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, του Δήμου Καλαμαριάς

Γ. Αναστασιάδης, *Θεσσαλονίκη πρωτεύουσα των προσφύγων*, Εφημερίδα Μακεδονία, 8.6.2008 διαθέσιμο στο <http://www.makthes.gr/news/permanent/18819/>

Ν. Ανδριώτης *Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης*, Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000, Αθήνα 2003

Κ. Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1990

Π. Βόγλης, *Οι πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, Η μεταμόρφωση τη Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, Θεσσαλονίκη 2010

Α. Γερολύμπου, *Πολεοδομικός σχεδιασμός και προσφυγική εγκατάσταση. Μία δύσκολη σχέση*, στο *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, Θεσσαλονίκη 2010

Α. Γερολύμπου, *Πόλεις και Ύπαιθρος στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα*, τ. Β'1, Αθήνα 2002

Γ. Γιαννακόπουλος, *Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες*, στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τ.7 Αθήνα 2003

Β. Clark, *Δύο φορές ξένος*, Αθήνα 2007

Αλ. Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης. Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998

Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τ.Α, Αθήνα 1974

Μ. Ηλιού, Α. Κιτρορέφ, *Σμύρνη. Η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, Αθήνα 2012

Κ. Θεολόγου, *Χώρος και Μνήμη, Θεσσαλονίκη 15^{ος} -20^{ος} αι.*, Από τις παραδοσιακές κοινότητες στην αστική νεωτερικότητα, Θεσσαλονίκη 2008

Ε. Ιωαννίδου, *Η Αγία Φωτεινή: ίχνη ενός συνοικισμού σε διαρκή εκκρεμότητα, Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940) και Εισαγωγή*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008 , Θεσσαλονίκη 2010

Γ. Ιωάννου, *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, Αθήνα 1984

Α. Καραμούζη, *Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα, στο Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Απριλίου 1997

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Γενεύη, 1926, Αθήνα 1994

Β. Κολώνας, *Η Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα, τ.Β'2*, Αθήνα 2002

Ε. Κοντογιώργη, *Η Αποκατάσταση 1922-1930, στο Ιστορία του νέου Ελληνισμού, τ.7*, Αθήνα 2003

Γ. Λαμψίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922, Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992

Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων*, Αθήνα 2004

Α. Μαχαίρα, *Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αιώνα., τ. Β'1*, Αθήνα 2002

Ι. Μιχαηλίδης, *Το προσφυγικό πρόβλημα στον ημερήσιο Ελληνικό τύπο, Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία*, Θεσσαλονίκη 1992

Λ. Μιχελή, *Προσφύγων βίος και πολιτισμός. Από τις πόλεις της Ελάσσονος Ασίας στα τοπία της παράγκας και του πισσόχαρτου*, Αθήνα 1992

Η. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα 1994

Στ. Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα, ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997

Σ. Πελαγίδης, *Η Αποκατάσταση των Προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994

Σ. Πετμεζάς, *Αγροτική Οικονομία, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} αι., τ.Β'1*, Αθήνα 2002

- I. Πολύζου, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: Μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, Αθήνα 1984
- M. Ρηγίνος, *Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις, στο ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*. Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Απριλίου 1997
- P. Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα 2008
- B. Χαστάογλου, *Προσφυγική εγκατάσταση και πολεοδομικοί μετασχηματισμοί της Θεσσαλονίκης 1922-1930, στο Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940)*. Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008 , Θεσσαλονίκη 2010
- B. Χαστάογλου, *Η προσφυγική Εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη 1922-1930 στο Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 11 και 12 Απριλίου 1997
- X. Χατζηιωσήφ, *Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβλητές της Ελληνικής οικονομίας*, στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αι., τ.Β'1, Αθήνα 2002
- E. Χεκίμογλου, *Επαγγελματικές πτυχές της εγκατάστασης των προσφύγων, στο Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη 1920-1940*, Πρακτικά Ημερίδας 17/05/2008, Θεσσαλονίκη 2010,
- E. Χεκίμογλου, *Χαζακότ, Ιτζαρέ, συνοικισμοί: Διαχρονική θεώρηση των σχέσεων ιδιοκτησίας στους τόπους προσφυγικής εγκατάστασης της Θεσσαλονίκης, ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα, οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα*. Επιστημονικό Συμπόσιο 11 και 12 Απριλίου 1997

Παράρτημα

Φωτογραφίες και Έγγραφα



Αϊδίνι 1921-1922. Μαθητές του ελληνικού σχολείου (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Οι μαθητές και η δάσκαλοι της «Ροδοκανάκειου σχολής» στην Ανατολική Θράκη
(Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Ελληνικό γυμνάσιο στην Αδριανούπολη (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Οι τελειόφοιτοι του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας το 1901(Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Τελειόφοιτοι του φροντιστηρίου Τραπεζούντας τον Ιούνιο του 1913.(Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)

Στη δεύτερη σειρά από κάτω είναι οι καθηγητές. Ονόματα καθηγητών: Πογγονίδης, Καλλιπολίτης, Χρυσουλίδης, Χειμωνίδης



Η προκυμαία, το Κε (Quai), στη Σμύρνη (Πηγή: Μ. Ηλιού, *Σμύρνη, η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, σ.42)



Παραλία Θεσσαλονίκης 1912-1913 (Πηγή: Απ. Παπαγιαννόπουλος, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, εκδ.Ρέκος, Θεσσαλονίκη 1993, διαθέσιμη στο http://users.auth.gr/~marrep/LESSONS/ERGASTIRI/NEW_TECHNOLOGY/2.2.htm#δενα)

Ένας από τους βασικούς λόγους που επιλέχθηκε η Θεσσαλονίκη ως τόπος εγκατάστασης των προσφύγων, ήταν ότι σε μεγάλο βαθμό θύμιζε την πατρίδα τους.



Αποβάθρα της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Πηγή: Α. Βακαλόπουλος, *Αναμνήσεις από την παλιά Θεσσαλονίκη*, Εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1993, διαθέσιμη στο http://users.auth.gr/~marrep/LESSONS/ERGASTIRI/NEW_TECHNOLOGY/2.2.htm#δενα)



Πλατεία στο εσωτερικό της Σμύρνης, αρχές 20^{ου} αιώνα (Πηγή: Μ. Ηλιού, *Σμύρνη, η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, σ.46)

Αρκετοί υπήκοοι ξένων κρατών, Έλληνες, Αρμένιοι, Λεβαντίνοι και μερικοί Εβραίοι, ζούσαν στη Σμύρνη, απολαμβάνοντας τα εμπορικά προνόμια που τους προσέφερε η Οθωμανική Αυτοκρατορία



Παράσταση του Ριγκολέττο στη Σμύρνη, 1917 (Πηγή: Μ. Ηλιού, *Σμύρνη, η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, σ.76)

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και ενώ έξω από τη Σμύρνη Έλληνες και Αρμένιοι διώκονταν, στο εσωτερικό της πόλης οι κάτοικοι συνέχιζαν την κοσμοπολίτικη ζωή τους



Ε.Α και Ε.Α, πρόσφυγες από τα Μουδανιά της Μικράς Ασίας (Πηγή: Προσωπικό Αρχείο)

Στο πίσω μέρος της φωτογραφίας αναγράφεται η διεύθυνση του φωτογραφείου στην Κωνσταντινούπολη: *162, GRAND' RUE, a cote de la Cite d' Alep (Cirque), Constantinople*



Η Σμύρνη καίγεται, 13Σεπτεμβρίου 1922 (Πηγή: Μ. Ηλιού, *Σμύρνη, η καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1922*, σ.115)

Ενώ η Σμύρνη καίγονταν, ο τούρκικος στρατός και οι τσέτες συνέχιζαν τις λεηλασίες και τις δολοφονίες, οι οποίες είχαν πάρει τρομακτικές διαστάσεις. Τα ουρλιαχτά των ανθρώπων στην προκυμαία ήταν τόσο δυνατά που έφταναν ως τα καράβια των Μεγάλων Δυνάμεων, τα οποία ήταν αγκυροβολημένα στα ανοιχτά του κόλπου. Οι κυβερνήτες, αντί να βοηθήσουν τον άμαχο πληθυσμό, διέταξαν τις μπάντες των πλοίων να παίζουν δυνατά χαρούμενη μουσική για να μην ακούνε οι ναύτες τις κραυγές



Αναχώρηση προσφύγων από τη Ραιδεστό, τον Οκτώβριο του 1922 (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Οικογενειακή φωτογραφία προσφύγων, το 1922 για την Πρόνοια, για να πάρουν δελτίο τροφίμων. Οι περισσότεροι φοράνε ρούχα που τους έδωσε η Πρόνοια (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Καλαμαριά 1916. Από τα νοσοκομεία των συμμαχικών στρατευμάτων της Ανταντ
(Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)

Εσωτερικό στρατιωτικού νοσοκομειακού θαλάμου και ασθενείς στρατιώτες. Εκεί από το 1920 και μετά στεγάζονταν οι πρόσφυγες



Καλαμαριά 1916. Από τα νοσοκομεία των συμμαχικών στρατευμάτων της Ανταντ
(Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)

Εσωτερικό στρατιωτικού νοσοκομειακού θαλάμου και ασθενείς στρατιώτες. Εκεί από το 1920 και μετά στεγάζονταν οι πρόσφυγες



Οικογένεια προσφύγων από τα Μουδανιά, περίπου το 1923 (Πηγή: Προσωπικό Αρχείο)



Carte Postale, 30 Δεκεμβρίου 1927(Πηγή: Προσωπικό Αρχείο)

Πρόσφυγες απο τα Μουδανιά , τα τρία αδέρφια, Ν.Α, Α.Α και Γ.Α εγκαταστάθηκαν στη Λάρισα με την οικογένειά τους.Πρόκειται για ευχετήρια κάρτα που στάλθηκε στην θεία τους στην Κωνσταντινούπολη για το νέο έτος



Carte Postale, 20 Σεπτεμβρίου 1928 (Πηγή: *Προσωπικό Αρχείο*)
Προκειται για κάρτα που στάλθηκε από τον Ν.Α στη θεία του Ε.Μ στην Κωνσταντινούπολη, ζητώντας της να στείλει και τη δική της



Carte Postale, 16 Μαΐου 1929 (Πηγή: *Προσωπικό Αρχείο*)
Πρόκειται για ευχετήρια κάρτα που στάλθηκε από τη Μ.Α στην ξαδέλφη της Ε.Μ στην Κωνσταντινούπολη, ταυτόχρονα ζητά να μάθει για εκείνη και την οικογένειά της, καθώς έχουν πολύ καιρό να λάβουν νέα από την Πόλη



Θεσσαλονίκη, περίπου 1924 (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)

Το προσφυγικό σπίτι του Δ.Σ. στην Τούμπα. Ήταν ένα από τα 140 σπίτια που έκτισε το Εμπορικό Βιομηχανικό Επιμελητήριο, στην Άνω Τούμπα, περιοχή Κρυονερίου. Ήταν διπλά σπίτια, μονώροφα, με αποχέτευση και ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός που έγινε στην περιοχή. Αργότερα η εταιρεία ΔΕΧΑΤΕΝΓΚΕ έφτιαξε σπίτια προκάτ στην Τούμπα



Καφενείο στη Θεσσαλονίκη το 1924 (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Γλέντι Προσφύγων περίπου το 1925 στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Καλαμαριά 1931. (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)
Το κτίριο που στέγαζε τα γραφεία της οικοδομικής εταιρείας «ΤΕΚΤΩΝ». Μπροστά, εργάτες της εταιρείας που κατασκευάζουν σπίτια για τους πρόσφυγες



Καλαμαριά 1930-1935 (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)
Μπροστά από θάλαμο που στέγαζε πρόσφυγες. Ένας νεαρός λούστρος εν ώρα εργασίας



Πρόσφυγες μπροστά στο Λευκό Πύργο το 1933 (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Ο Π.Τ και η Χ.Τ, μπροστά από το προσφυγικό σπίτι στην Τούμπα (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Εγκαίνια σε παντοπωλείο πρόσφυγα στη Θεσσαλονίκη (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)



Φούρνος πρόσφυγα στη Θεσσαλονίκη (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Διακρίνονται οικία και φούρνος πρόσφυγα στην Καλαμαριά, οι δρόμοι δεν έχουν ακόμη διαμορφωθεί, φαίνονται καθαρά οι λάσπες (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Εσωτερικό εργοστασίου στο οποίο απασχολήθηκαν και πρόσφυγες (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Νέα Ευκαρπία 1940, Λατομείο Λεμπέτ για τα λιμενικά έργα. (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)

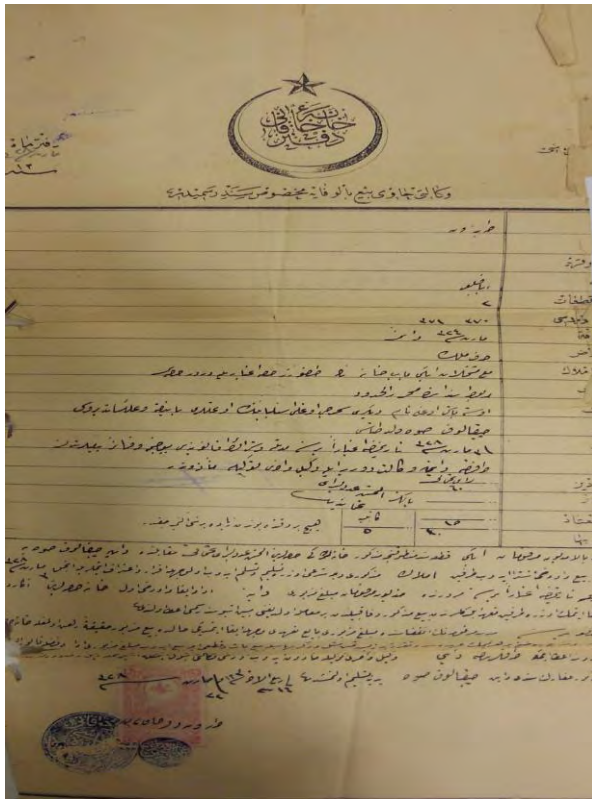
Με τα βαγόνια μετέφεραν πέτρες μέχρι τα Σφαγεία (Μπέχ Τσινάρ)



Θεσσαλονίκη, δεκαετία 1940. (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*)
Διασταύρωση Ερμού με Αγίας Σοφίας



Ο Ε.Α, πρόσφυγας από τα Μουδανιά της Μικράς Ασίας, περίπου το 1950 (Πηγή:
Προσωπικό Αρχείο)



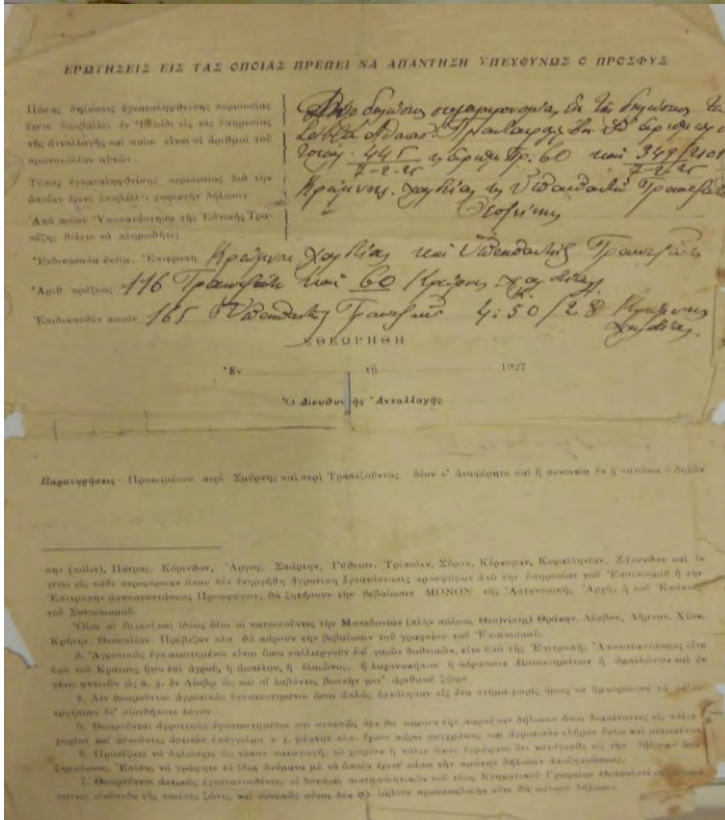
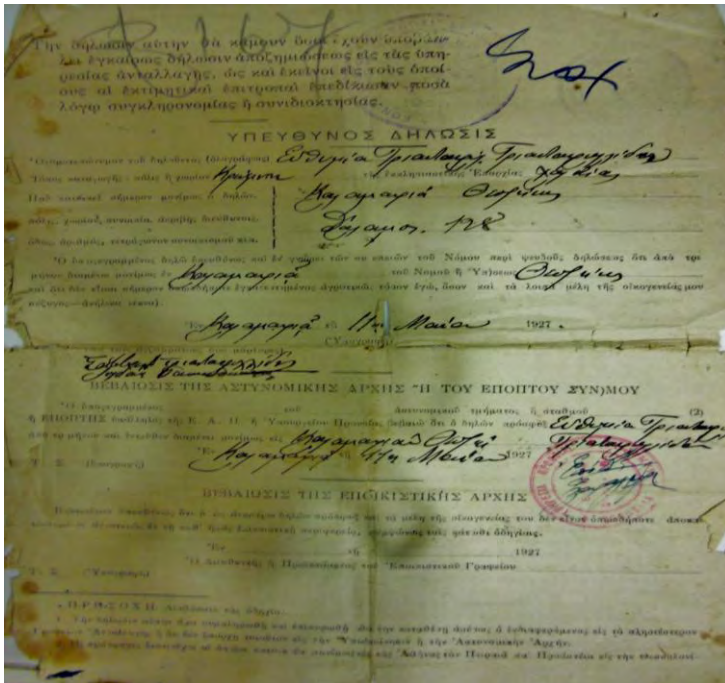
Ενέχυρα από το Μαρκούζ, 1912 (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Έγγραφο Λήψης Τόκων 1911-1912 (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)

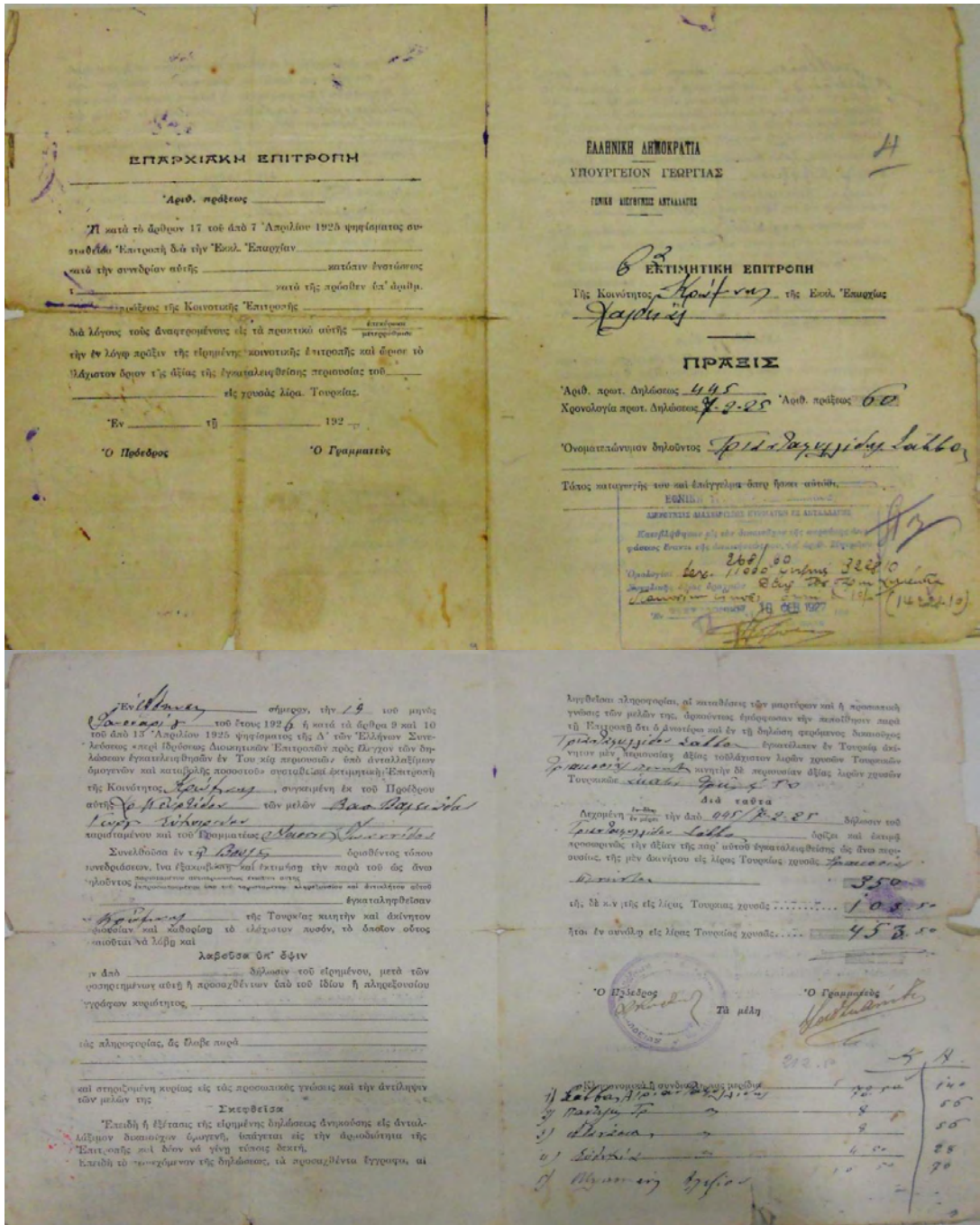


Τίτλος ιδιοκτησίας Ελαιομάγαζου στα Μουδανιά της Μ. Ασίας (Πηγή: Προσωπικό Αρχείο)



Συμπληρωματική υπεύθυνα δήλωση, την οποία υπέβαλλαν όσοι είχαν κάνει εγκαίρως δήλωση αποζημίωσης στις υπηρεσίες ανταλλαγής (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)

Στη συγκεκριμένη η πρόσφυγας δηλώνει υπεύθυνα ότι έχει εγκατασταθεί στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης και δεν έλαβε η ίδια ή κάποιο μέλος της οικογένειάς της (σύζυγος- ανήλικα τέκνα) αγροτική κατοικία



Έγγραφο εκτιμητικής επιτροπής (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Αίτηση πρόσφυγα για εκτίμηση της περιουσίας του σύμφωνα με την ελληνοτουρκική Σύμβαση περί Ανταλλαγής Πληθυσμών το 1923 (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)

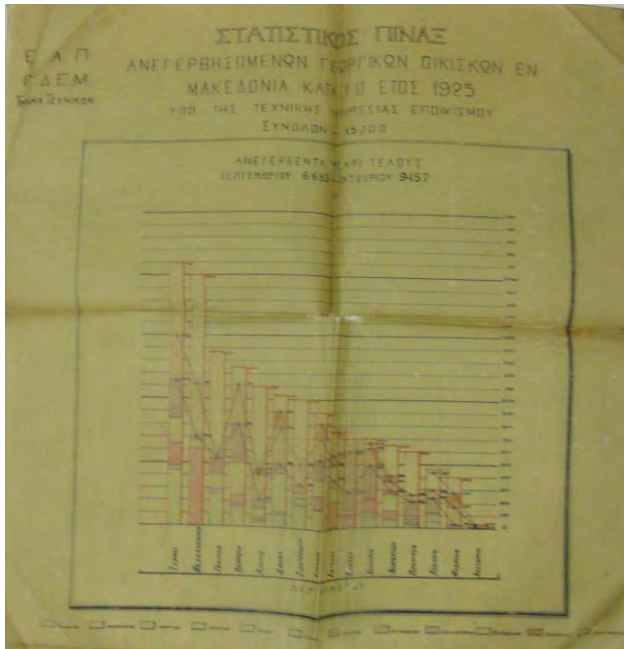
Ο πρόσφυγας ασκούσε το επάγγελμα του παντοπώλη και προσωρινά διέμενε στην Καλαμαριά στο θάλαμο 128



Έγγραφο της Εκτιμητικής Επιτροπής. Υπουργείο Γεωργίας (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο προσφυγικού Ελληνισμού)

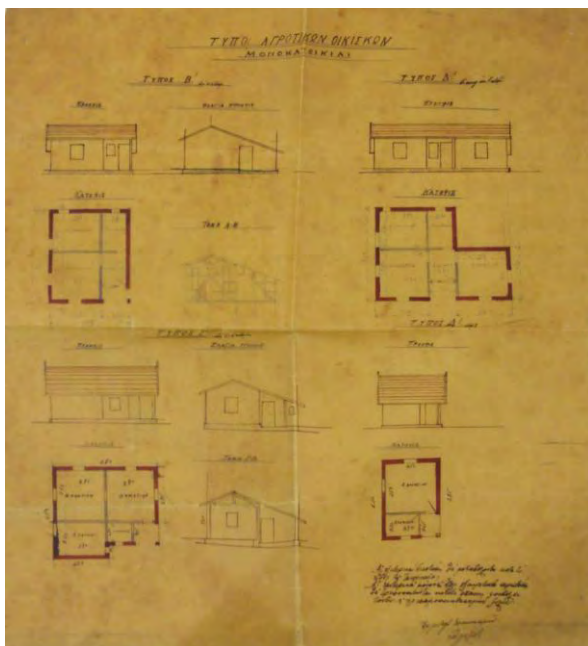


Βεβαιώσεις προσφύγων τροφίμων σε ορφανοτροφεία (Πηγή: *Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού*) Ήταν συχνό το φαινόμενο να βρίσκονται δύο αδέρφια σε δύο διαφορετικά ορφανοτροφεία



Στατιστικός Πίνακας αναγερωθισμένων Γεωργικών οικισμών στη Μακεδονία κατά το έτος 1925 (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)

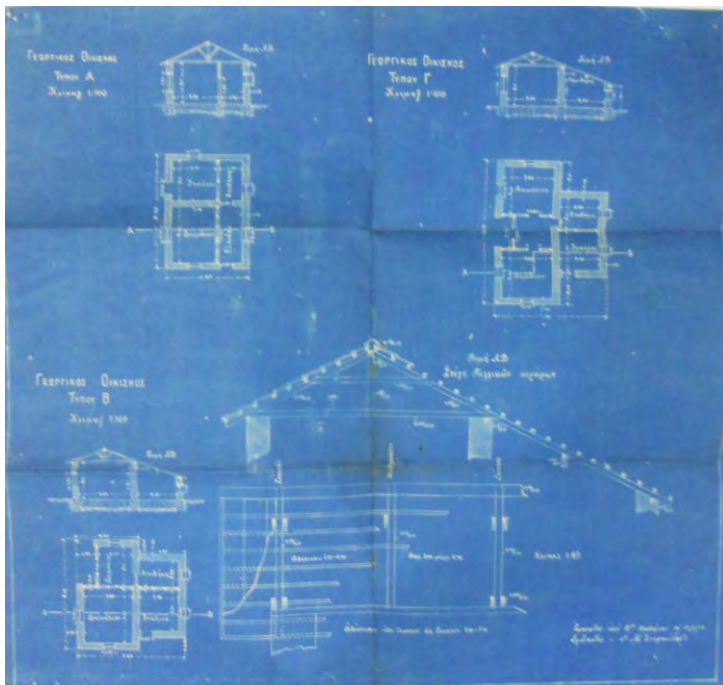
Περιοχές : Σέρρες, Θεσσαλονίκη, Γιαννιτσά, Βέροια, Κιλκίς, Δράμα, Σιδηρόκαστρο, Καβάλα, Λαγκαδάς, Έδεσσα, Καϊλάρια , Κατερίνη, Βόνιτσα, Κοζάνη, Φλώρινα, Καστοριά.
Μήνες: Ιανουάριος-Δεκέμβριος



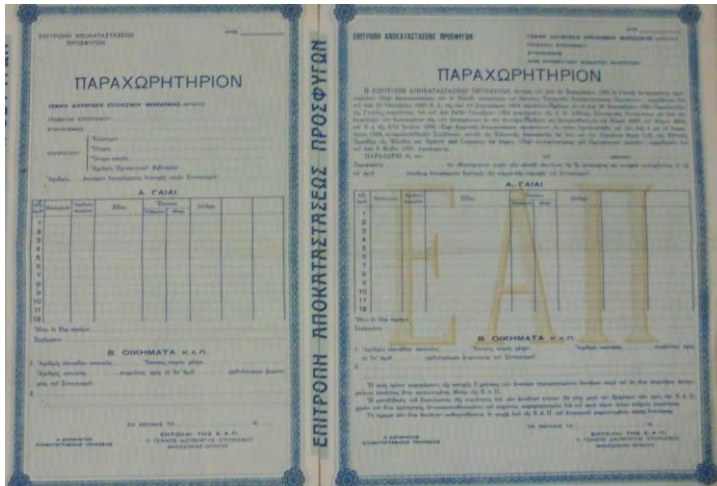
Σχέδιο: τύπος αγροτικού οικισμού, μονοκατοικία (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



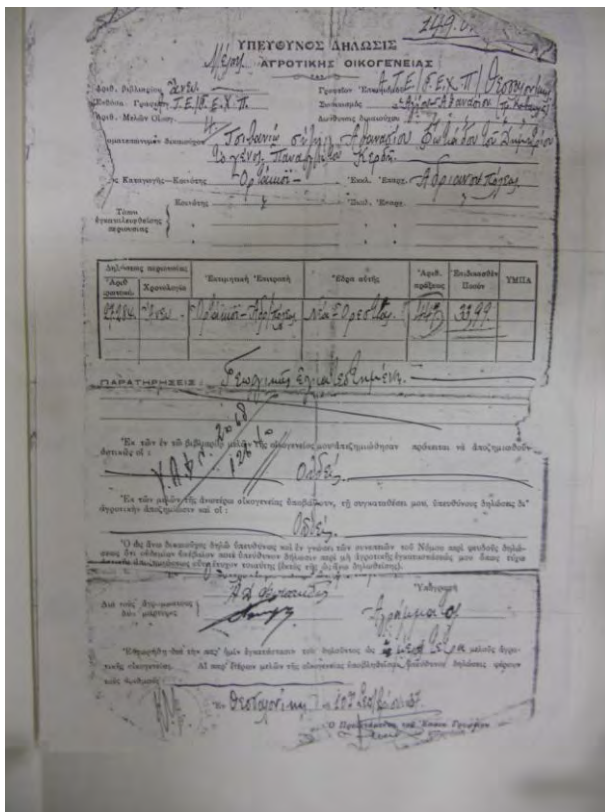
Τύπος οικήματος καπνοκαλλιεργητών (Πηγή: Προσφυγικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Γεωργικοί οικισμοί τύπου Α,Β,Γ (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



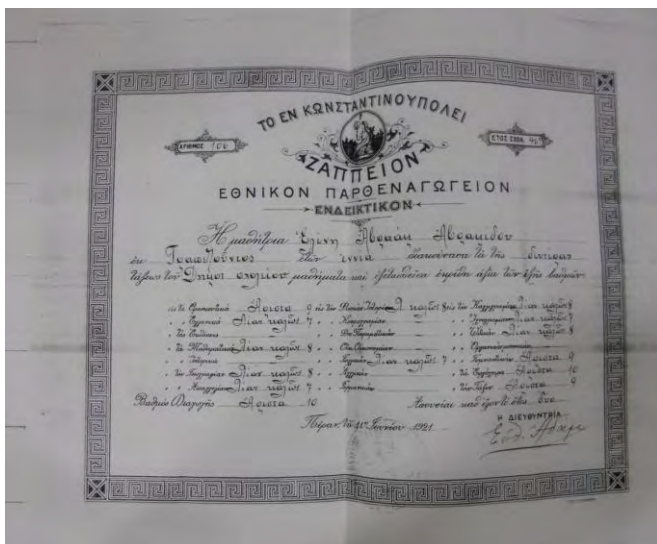
Έγγραφο παραχώρησης αγροτεμαχίου από την ΕΑΠ (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



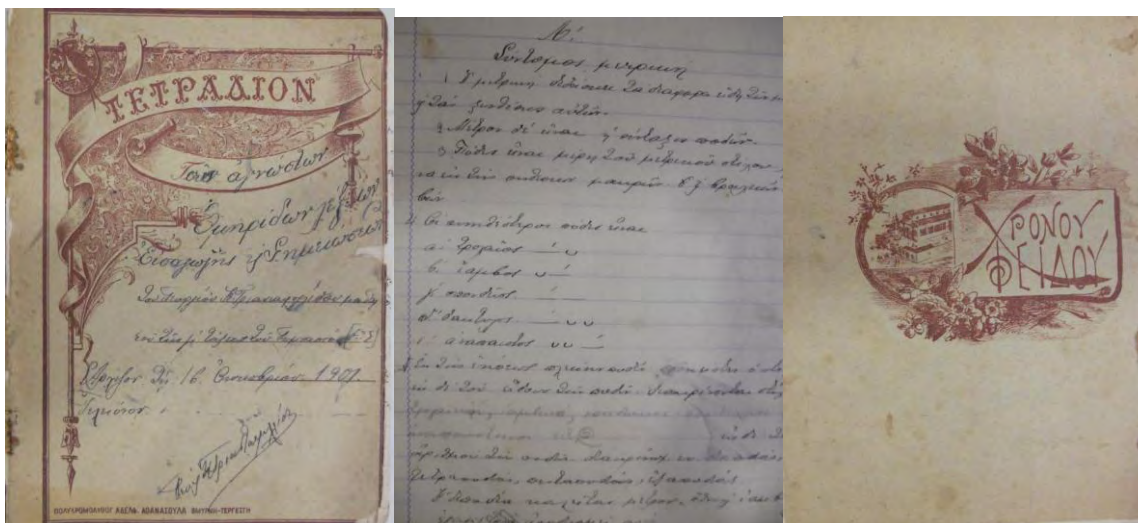
Υπεύθυνη δήλωση εγκατάστασης, πράξη εκτιμητικής επιτροπής για την εγκαταλειφθείσα περιουσία (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Άδεια αναχώρησης από τη Σμύρνη το 1919. Η άδεια εκδόθηκε από την Αστυνομική Διεύθυνση Σμύρνης (1919) (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)



Σχολικό Βαθμολόγιο, από το Ζάππειο Παρθεναγωγείο στην Κωνσταντινούπολη
(Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)

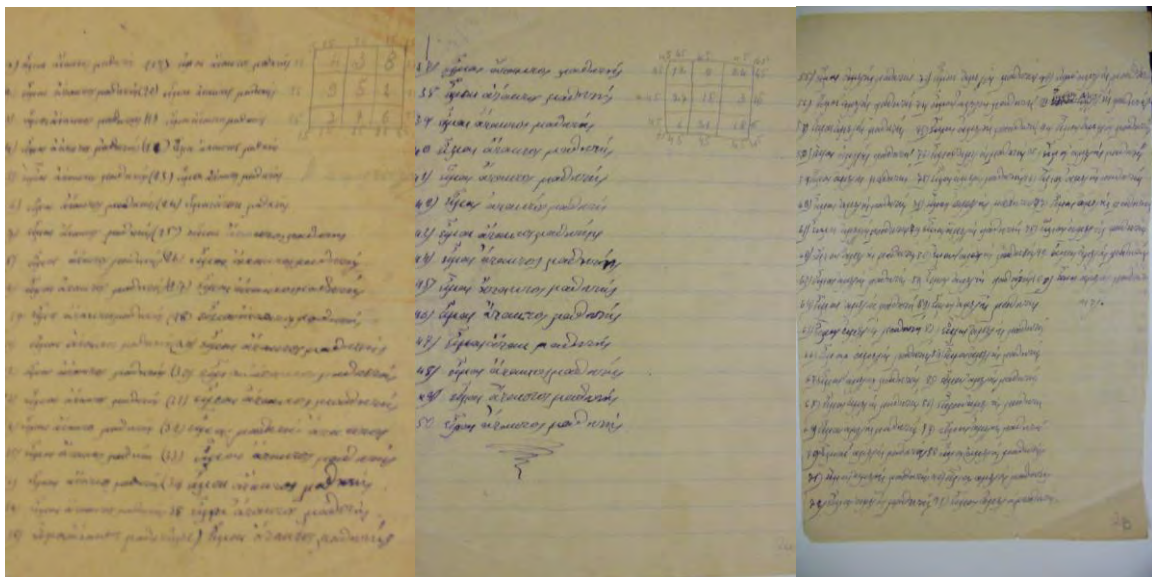


Τετράδιο Αρχαίων Ελληνικών, Ομήρου Οδύσσεια (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)

Πρόκειται για το εξώφυλλο, μια σελίδα από το εσωτερικό και το οπισθόφυλλο του τετραδίου μαθητή (Οκτώβριος 1901)



Τετράδιο Αρχαίων Ελληνικών Λεξιλόγιο Ομήρου Οδύσσεια (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)
 Πρόκειται για το εξώφυλλο και μια σελίδα από τετράδιο μαθητή (Σμύρνη, Φεβρουάριος 1902)



Τιμωρία 100 φορές η φράση «είμαι άτακτος μαθητής» (Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού)